

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTA DOĞU COĞRAFYASI VE JEOPOLİTİĞİ ANABİLİM DALI

BURSA'NIN TARİHİ COĞRAFYASI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

TALİP YAHŞI

İSTANBUL 1998

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTA DOĞU COĞRAFYASI VE JEOPOLİTİĞİ ANABİLİM DALI

BURSA'NIN TARİHİ COĞRAFYASI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

TALİP YAHŞI

Danışman:
Doç. Dr. RAMAZAN ÖZEY

İSTANBUL 1998

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	v
GİRİŞ	1
I. BURSA’NIN TARİHİ COĞRAFYASINA GİRİŞ	2
I.A. BURSA İSMİNİN MENŞEİ	4
II. OSMANLILAR DEVRİNE KADAR BURSA ŞEHRİNİN TARİHİ.....	4
III. TARİHİ COĞRAFYA BAKIMINDAN BURSA’DA İSKAN, YÖNETİM VE SİYASİ MÜCADELELER	10
III.A. TARİHİ COĞRAFYA BAKIMINDAN BURSA’DA İSKAN	10
III.B. BURSA’DA YÖNETİMLER, SİYASİ MÜCADELELER VE TARİHİ İLÇELERİ	11
III.B.a. BURSA’DA YÖNETİMLER, SİYASİ MÜCADELELER	11
III.B.b. BURSA’NIN TARİHİ İLÇELERİ	14
a. İznik	14
b. Mustafa Kemal Paşa	17
c. Orhangazi.....	18
d. Orhaneli	18
e. Yenişehir	18
f. Gemlik.....	19
g. Mudanya	19
h. Karacabey	20
IV. OSMANLILAR DEVRİNDE BURSA	20
IV.A. BURSA’NIN OSMANLILAR TARAFINDAN FETHİ.....	20
IV.B. OSMANLILAR DEVRİNDE BURSA’DA İDARE, İSKAN VE İKTİSADİ YAPISI.....	22
a. Bursa’da idâre.....	22
b. Bursa’da iskan	24
c. Bursa’da iktisadi yapı	26
d. Nüfus	32
V. BURSA’NIN COĞRAFİ KONUMU, İKLİM VE YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ.....	37
VI. FİZİKİ COĞRAFYA BAKIMINDAN TİCARET YOLLARI VE BURSA	39
VII. SEYAHATNAMELERDE BURSA’NIN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ.....	40

VIII.SON DEVİR OSMANLI TARİH VE COĞRAFYA KAYNAKLARINDA BURSA.....	47
IX. BURSA COĞRAFYASINDA KÜLTÜR	48
SONUÇ.....	53
BURSA’NIN TARİHİ KRONOLOJİSİ	54
KAYNAKLAR	56
EKLER.....	60
HARİTALAR	60

ÖZET

Bursa'nın "Tarihi Coğrafyası" adı ile hazırlanan çalışma Bursa şehrinin tarihi ve coğrafik özellikleri kronolojide dikkate alınarak incelenmiştir.

Bursa coğrafyasının tarih içindeki yeri, burada yaşayan insanların bölgedeki hareketleri, siyasi idareleri, kültürel hayatları, nüfus hareketlerine bakılmıştır. Ayrıca kısa bir şekilde Bursa coğrafyasının doğal özellikleri de incelenmiştir.

Çalışmada Bursa isminin menşei ne değinilmiş, Osmanlılar devrine kadar kısa bir Tarihçe verilmiştir.

Daha sonra Bursa'da Osmanlı dönemine kadar iskan, yönetim ve siyasi mücadeleleri değinilmiştir.

Osmanlı döneminde Bursa, İdari, İktisadi, Nüfus ve İskân açısından incelenmiştir.

Bursa'nın coğrafi konumu, iklim ve yeryüzü şekilleri yer verilmiştir.

Coğrafi konum itibari ile ticaret yolları üzerinde bulunan Bursa'nın Ticaret üzerindeki yeri öneminden bahsedilmiştir.

ABSTRACT

The study named “The Historical Geography of Bursa “analyses the historical and geographical peculiarities of Bursa paying attention to chronology.

In the research, the place of Bursa geography in history, the cultural and political realities of people’s lives and demographic situation are considered. Moreover, the brief research of Bursa’s natural features is introduced.

The origin of city’s name and extracts from the Ottoman History review are taken into consideration.

Furthermore, the settlements of people, governmental and political system, and economical situation in Bursa are described. The study of the above mentioned realities includes the period of Ottoman age. The geographical position, climate and landscape of Bursa take place in the research.

In the frame of Bursa’s geographical position study special importance was given to the fact that Bursa is situated on trade routes and due to it, Bursa has great significance in the field of trade.

The review of Bursa’s historical and geographical peculiarities based on traveling guide, materials which concern the last period of Ottoman history and geography was conducted.

There are a number of maps and pictures of Bursa included in order to support the research.

ÖNSÖZ

Bursa, Anadolu'nun en eski yerleşim birimlerinden birisi olmasına karşılık, bu güzel beldenin Tarihi Coğrafyasına ilişkin bugüne kadar hemen hemen ciddi bir araştırma yapılmamıştır.

Biz bu eksikliğe rağmen, Bursa'nın coğrafyasının tarih içindeki yeri, coğrafyasında yaşayan insanların bu bölgedeki hareketlerini, siyasi idarelerini, kültürel hayatlarını, nüfus hareketlerini, yönetimlerini ve coğrafyanın da doğal özelliklerini incelemeye çalıştık. Bu çalışmamızla Bursa'nın tarihi coğrafyasına bir giriş yapmış bulunuyoruz.

Bu sahadaki çalışmaların azlığına rağmen araştırmalarımızda esas aldığımız temel eserler de bulunmaktadır. Bursa Sicilleri üzerinde yapılan bir kaç çalışma bu şehrin Osmanlılar devrendeki, iktisadi, kültürel ve nüfus bilgilerini öğrenmemize yardımcı oldu.

Bursa coğrafyasında, insanlar yüzlerce yıldan beri yaşamaktadırlar. Bu insanların yaşadıkları çevreye bazı adlar vermeleri ve coğrafyanın elverişliliğine göre yerleşmeye çalışmaları son derece doğal bir hâdisedir.

Biz bu yerleşimlerin ve neticede insanların buradaki hareketlerini, coğrafyanın özelliklerine göre inceledik. Nüfus ve iklim özelliklerini de anlattık. Bu sırada bölgenin coğrafyasında yetişen ve Bursa ekonomisinin temelini oluşturan tarım ve tahıl ürünlerine de temas ettik.

Böylece tarihi coğrafyanın işlevi olan, coğrafyanın her türlü özelliğinden hareketle Bursa'yı daha iyi tanıtmaya çalıştık.

Bursa'nın Tarihi Coğrafyası tezimin ilk adım olması sebebiyle, yeni yapılacak çalışmalara bir ışık tutacağı ümidiyle bana çalışmalarım sırasında rehberlik eden değerli hocam Doç. Dr. Ramazan Özey'e, Yüksek Lisans ders ve tez aşamasında fikirlerinden yararlandığım hocalarım Prof. Dr. Ali Selçuk Biricik'e, Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu'na ve Doç. Dr. Nuriye Garipağaoğlu'na teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca yardımları geçen diğer arkadaşlarıma teşekkür ederim.

İstanbul 1998

Talip YAHŞİ

GİRİŞ

İnsanlar ve insan toplulukları dünyanın herhangi bir kısmı üzerinde yaşarlar, insanların yaşadığı alana coğrafi mekân denir. Coğrafi mekânı olmayan bir insan ve topluluk düşünülemez, insanlar coğrafi mekânda mekânın bir takım özelliklerini kullanır. Mekânın maddi özellikleri de insanlar ve topluluklar üzerinde etkili olur. Sözelimi sulak ve verimli tarım alanlarının bulunduğu yerler, yer altı zenginliğinin bulunduğu mekân ile çorak arazilerden oluşan mekânların insan ve topluluklar üzerindeki etkileri birbirlerinden farklıdır.

Mekânın maddi zenginlikleri ile toplumun gelişimi ve zenginliği arasında da bir ilişki bulunmaktadır. Bu nedenle coğrafi mekânın özelliklerinin iyi araştırılması gerekir.

Tarihin verileri incelendiğinde aynı mekânda farklı gelişim düzeyine sahip toplumların varlığı gözlenmektedir. Zira, coğrafi mekânın verilerinden ve imkânlarından faydalanma, o mekânda yaşayan toplumların zeka, bilgi, irade ve gayretlerine bağlıdır.

Bir tarihi olayın tam olarak anlaşılabilmesi için mekânın kabaca coğrafi özellikleri değil, mekânın derinlemesine coğrafi özelliklerinin bilinmesi gerekir. Tarihin istediği, toplumu etkileyen, gelişmesinde ve kültürünün oluşmasında rol oynayan coğrafi mekânın toplu ve sistemli coğrafya bilgisidir.

Toplumların tarihi gelişiminde, mekânın etkisini jeopolitik ve tarihi coğrafya ortaya koymaktadır.

Coğrafi faktörler tarihin gelişimine şu noktalarda yön verirler:

- a. Yerleşim birimlerine,
- b. Savaşlara,
- c. Ekonomiye,
- d. Siyasal ve sosyal olaylara,
- e. Kültürel ve dini konulara,
- f. Nüfusa.

Tarih içinde bir mekânda yaşayan insanlar da mekânı etkilemişlerdir. Mekân toplumun çalışmaları ile bakımlı olabildiği gibi, mekân toplumlardan zarar da görebilir. Zamanla değişir, görünümü farklılaşabilir. Bu farklılık sadece fiziki çevre açısından değil, üzerinde yaşayan toplum açısından da değişir.

Coğrafi bir mekânın dünden bu güne değişimi ve gelişimi ile ilgili hususları “Tarih! Coğrafya” ortaya koymaktadır. Tezin konusunu oluşturan “Bursa’nın Tarihi Coğrafyası” bu bakış açısı ile ele alınıp, dünden bu güne Bursa’nın değişimi ve gelişimi incelenecektir. Bu değişim ve gelişim sürecinde etkili olan toplumlar kronolojik sıra ile ele alınacaktır. Bu kronolojik süreçte toplumların Bursa’daki siyasal, sosyal, kültürel, dini ve ekonomik özellikleri ortaya konulacaktır. Böylece dünden bu güne Bursa coğrafyasının toplumlara, toplumların da Bursa coğrafyasına etkileri ortaya konulacaktır.

I. BURSA’NIN TARİHİ COĞRAFYASINA GİRİŞ

Tarihi coğrafya; coğrafyanın (mekânın) tarih içindeki yeri, coğrafyanın insana etkisi, insanın o coğrafyadaki geçmiş hayatının incelenmesidir. Coğrafya; bütün çeşitlilikleriyle yeryüzüne bağlı olayları tanıtip, bunları açıklarken yeryüzü şekillerini, bitkileri, hayvanları, insanları ve onların eserlerini de gösterir¹.

Coğrafya, bir yerde olabilecek çeşitli olayların, o yerle nasıl bir alakası ve uyumu bulunduğunu araştırır. Dolayısıyla coğrafyanın içinde insandan ve eserlerinden çokça sözedildiği bir bilim olduğu göz önüne alınır, insanın coğrafyadaki hayatı incelendiğinde tarihi coğrafya ortaya çıkar.

Anadolu ismi XI. yüzyılda Türkçeye giren, ancak Osmanlıların Avrupa’ya geçmesi ile XIV. yüzyıl ortalarından itibaren, mânâ kazanan bir isimdir². Bu isim, zamanla bütün Asya Türk toprakları üzerinde kullanılmıştır. Bu sebeple günümüzde Türkiye’nin Asya topraklarının bütününü içine alır.

Başka dillerden, ülkenin bazı kısımlarını ifade eden kelimeler olabilir. Ancak bunların hiçbiri, Türkçedeki Anadolu’nun yerini tutmaz. Anadolu aslında grekçe bir

¹ Prof. Dr. Reşat İzbirak, Coğrafya Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1992, “Coğrafya” md., sh.61; “Tarihi Coğrafya” md., sh.302.

² Prof. Dr. Tuncer Baykara, Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I. Anadolu’nun İdari Taksimatı, Ankara 1998, s.9.

kelime olmasına rağmen, Türkler arasında, “ana” ve “dolmak” kelimeleriyle birlikte başka bir mânâ da kazanmıştır³.

Anadolu coğrafyasında yer alan Bursa da, insanların uzun yıllardan beri yaşadığı bir coğrafyadır. Burada insanlar, yaşadıkları bu topraklara bazı adlar vermişlerdir. Bu adlar, zaman içinde, değişmeden veya çok az bir değişiklikle devam etmişlerdir. Bursa coğrafyasında zaman içinde, bir çok milletler bulunmuş, bu milletlerin, yer şekilleri ve iklim yapışma göre yerleşme ve yaşayışları oluşmuştur. Bu oluşumda, siyasî, kültürel ve ekonomik bir seyir vardır. Bu seyri etkileyen en büyük faktör ise coğrafyadır. Coğrafya neye uygun ise ona göre değişmeler veya değişmezlikler vardır.

Bursa coğrafyasına verilen isimlerin bazıları devamlılık gösterdiği gibi bazıları da zaman içinde yok olup gitmiştir. Mesela bu durum insanların oturmasına uygun yerlerde daha çok görülür. Bursa’daki yer adları daha çok orada yaşamış topluluklarla ilgilidir, insan topluluklarının durumlarını aksettiren en büyük özellik ise Bursa coğrafyasındaki idare isimleridir. Çünkü bu isimler sadece burada oturanların değil aynı zamanda yönetenlerini ve idare şekillerini de aksettirir.

Bursa’nın Osmanlılar tarafından fethinden sonra, coğrafyanın ve yerleşim birimlerinin isimleri Türklerin kendi kültürlerini yansıtmıştır. Eğer mevcut olan bir ismi değiştirmediler ise bunda bir mahzur görmemişler demektir. Çünkü insanlar, coğrafyayı bütünüyle değiştirmeye muktedir değiller ise de isim ve idarelerini değiştirme gücüne sahiptirler.

Bursa’daki Türk devri, siyasi bakımdan az-çok bilinmekte ve yazılmaktadır. Fakat bu araştırmaların, coğrafya yani toprakla bağlantısı nisbeten azdır.

Bursa’nın tarihi coğrafyası, Milattan önce II. yüzyıla kadar incelenebilmektedir. Zamanla burada bulunan önceki insanların ve milletlerin kendi kültürlerini aksettiren isimleri ve yerleşme yerleri bazan devamlılık göstermektedir.

³ Prof. Dr. Tuncer Baykara, Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I, Anadolu’nun İdari Taksimatı, Ankara 1988, sh.9.

I.A. BURSA İSMİNİN MENŞEİ

Bursa, Uludağ'ın (Eski Keşiş Dağı veya Büyük Olympos) kuzeybatı yakasında, topraklarının büyük bir kısmı bugünkü Güney Marmara bölgesinde kurulmuş bir şehirdir. Tarih içinde şehrin bir kısmının Bitinya (Bithynia) bölgesinde, bir kısmının da Kuzey Mysia bölgesinde olduğu görülmektedir⁴.

Şehrin bugünkü adının, önceden Atussa kentinin bulunduğu yerde yeniden kurulan Prusa'dan geldiği sanılmaktadır. Başka bir teze göre şehrin adı I. Prusias'tan gelmektedir. Bilindiği gibi ünlü Kartacalı komutan Hannibal, uzun savaşlar ve serüvenlerle dolu hayatının son yıllarında M.Ö. 188'de Bitinyalı I. Prusias'a sığınmış, onu Roma ile çatışmaya teşvik etmiştir. Bu dostluk sırasında bir Antik Yunan şehri olan ve Odrys (Nilüfer) çayı ile Olympos Mysios (Uludağı-Keşiş Dağı) arasında bulunduğu anlaşılan Atussa ele geçirilerek yakılıp yıkılmış ve Hannibal'm teklifi üzerine de bu kentin yerine yeni bir şehir, yani Prusa, kurulmuştur. Daha sonraki dönemlerde birbiri ardınca tahta çıkan iki Prusias'm yaptırdıkları öteki Prusa'lardan ayırt edilebilmesi için Bursa'ya "Prusa ad Olympum" adı verilmiştir. Bu isim Roma dönemi boyunca kullanılmış, Bizans döneminde şehre yalnızca Prusa denilmiştir⁵.

Bitinya (Bithynia) krallığı, doğuda Sakarya nehri boyunca döküldüğü noktaya kadar, kuzeyde İstanbul (Bizans) ve Kadıköy (Kalkhedon) denizine, batıda Marmara Denizi, güneyde Akdeniz'e kadarki arazide kurulmuş olduğundan, Bursa da bu krallık arazisi içinde yer almaktaydı⁶.

II. OSMANLILAR DEVRİNE KADAR BURSA ŞEHRİNİN TARİHİ

Bursa ve çevresi çok eski yüzyıllardan beri çeşitli milletlerin uğrak yeri olmuştur. Hitit, Firigya, Lidya, Iyonya, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı kültürleri bölgede izlerini bırakmıştır.

Bursa'nın içinde yer aldığı Bitinya (Bithynia) Devleti, daha sonra bir Roma ve Bizans ili olarak Osmanlı'ya kadar varlığını sürdürmüştür.

⁴ Dr. Mustafa Süel, "Antik Dönemde Bursa", Bursa, T.C. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1996, sh.26.

⁵ Dr. Mustafa Süel, "Antik Dönemde Bursa", Bursa, T.C. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1996, sh.28-30; Halil İnalçık, "Bursa", md., DIA, İstanbul 1992, VI, s.446.

⁶ Dr. Mustafa Süel, "Antik Dönemde Bursa", Bursa, T.C. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1996, sh.30; Pars Tuğlacı, Osmanlı Şehirleri, Bursa, İstanbul 1985, sh.99.

Bursa şehrinin bazı kaynaklarda milattan önce II. yüzyıl sonlarında Roma imparatoru ile yaptığı savaşı kaybederek Prusias'a iltica eden Kartacalı Hannibal'm teklifi ile Prusias'ın onuruna kurulduğu kaydedilir⁷. Bu sebeple şehre Prussa adı verilmiştir. Ayrıca Bitinya kralları tarafından şimdiki hisarın yerinde bulunan daha eski bir yerleşimin üzerinde yeniden tesis edildiği de belirtilir⁸.

Şehir, Pyontus kralı Mithandates'in mağlup edilmesinden sonra Romalılar'ın eline geçti ve önce Nicomedia'ya bağlandı, imparator Tralanos zamanında buraya bir vali tayin edildi. Roma İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra ise Doğu Roma hakimiyetindeki şehirlerden biri oldu.

Bu bölgeyi geniş alan olarak düşündüğümüzde burada yaşayan halkların topraklarını yani, Phrygialılar, Mysialılar, Dolienler, Mygdonlar ve Troilılar arasındaki sınırları belirlemek oldukça zordur. Her kabilenin birbirinden ayrı olduğu bütün bilim adamlarınca belirlenmiş, ancak bugüne kadar yapılmış olan araştırmalar bu kabilelerin yaşadıkları toprakların sınırlarının ortaya çıkarılmasında kesin sonuçlar sağlayamamıştır. Ayrıca göçebe esaslı olan bu kavimlerin sık sık yer değiştirmelerini de dikkate almak gerekir. Strabon, burada yaşayan kabilelerin Thrak kökenli olduklarını varsaymakta ve "Çünkü Thraklar hemen öbür tarafta otururlar ve her iki taraftaki halk birbirinden çok farklı değildir" demektedir⁹.

Bursa ve yakınlarına M.Ö. 700'e doğru Trakya ve Boğazlar yoluyla Bitinyalılar'm geldikleri bilinir, fakat bölgenin bu tarihten çok önceki devirlerde de yoğun bir şekilde iskan edildiği bazı araştırmalarda ortaya çıkmıştır. Zira bu bölgeye çok yakın olan Troin gibi büyük bir merkezin varlığı, eski Tunç Çağı'nda bu bölgenin yüksek bir kültüre sahip olduğunu göstermektedir.

Bir kısım bilim adamları tarafından Bursa bölgesinin Troia'nın siyasi ve kültürel etki alanında olduğu kabul edilmekte ise de, yine bir kısım bilim adamları Troia etki alanı dışında Troia kültürüne eş bir başka kültür zenginliğinin bölgede olduğunu düşünmektedirler.

⁷ Carles Texier, Küçük Aya, çev. Ali Suat, İstanbul 1924, cilt I, sh.210; A. Cemal, Bursa, İstanbul 1932, sh.4.

⁸ Prof. W. M. Ramsay, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, çev. M. Pektaş, İstanbul 1960-61, sh.214.

⁹ Dr. Mustafa Süel, "Antik Dönemde Bursa", Bursa, T.C. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1996, sh.29-30.

Bilindiği gibi Anadolu'ya tarihinin en eski çağlarından itibaren doğudan ve batıdan göç olmuştur. Batıdan, boğazlar üzerinden Anadolu'ya giren halklar bu verimli ovaları ele geçirmek için çaba gösterdiler. Eğer bu bölgede güçlü bir siyasi otorite mevcut ise bu göçebelerin Anadolu içlerine yayılmış olmaları gerekir.

Bu göçlerden en önemlilerinden biri M. Ö. 1200'lerde Trakya üzerinden gelen Ege göçleridir. Birbiri arkasından M.Ö. 700'lere kadar devam eden bu hareketlilik sırasında daha sonra gelenler önce gelenleri iterek Anadolu içlerine sürmüşlerdi.

M.Ö. 700'lere doğru Trakya ve Boğazlar üzerinden Bitinyalılar'm bölgeye geldikleri bilinir. Bölgenin daha önce ismi olan Mysia, bu göçler sonrasında buraya Trakya'dan göç edenlerin kendi adlarını bölgeye vermeleriyle Bitinya olarak değişmiştir.

Klasik çağda Anadolu'da birçok dağ adı Olympos adıyla anılmaktadır. Bunların içinde en görkemlisi Olypos Mysios adıyla anılan Uludağ'dır.

Yunanistan'ın Dorlar tarafından istilasından sonra, önce iyonların daha sonra da Dorların Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında koloniler kurduğunu görmekteyiz. Bu faaliyet hemen hemen iki yüz yıl kadar sürmüştür. Bursa topraklarında, bugünkü Gemlik yakınındaki Kios kolonisi Miletos şehrinde, Mudanya'daki Mirlea kolonisi Samos şehrinde kurulmuşlardır¹⁰. M. Kemalpaşa yakınlarındaki Melde Tepesi'nde antik Miletos (Miletopolis) şehri milattan önce II. yüzyılda, Orhangazi'de Basilinopolis şehri de 356 yılında kurulmuştur¹¹.

İznik Gölü ve Gemlik yöresinden çıkan kitabelerde, yerleşim alanlarının yanı sıra bölgede yoğun olarak çiftliklerin varlığına rastlanmaktadır. Özellikle Romalı senatörlerin bu bölgede geniş arazileri olduğu anlaşılmaktadır¹².

Hitit devletinin yıkılmasından sonra Batı Anadolu'da Frig hakimiyeti kuruldu. Makedonya'dan gelen ve boğazlar üzerinden Anadolu'ya giren Frigler önce Marmara Denizinin güney ve güney doğusunda yerleştiler. Bu arada Bursa çevresinin de Frigler tarafından iskan edildiği kabul edilir. Bölgeye de Hellespontos Frigyası adı verilir. Birbiri arkasından gelen göç dalgaları sonucunda yavaş yavaş Orta Anadolu'ya

¹⁰ Dr. Mustafa Süel, "Antik Dönemde Bursa", Bursa, T.C. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1996, sh.30.

¹¹ Raif Kaplanoglu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, İstanbul 1996, sh.6-7.

¹² Raif Kaplanoglu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, İstanbul 1996, sh.7.

yönelirler ve X. yüzyılda Polatlı yöresinde ve daha sonra kendilerine başkentlik yapacak olan Gordion'a varırlar.

Friglerin devlet olmaları VIII. yüzyıl civarındadır. Kral Midas döneminde en geniş sınırlara ulaşan Frig Devleti'nin batıda Burdur, doğuda Amasya, güneyde Niğ'de civarına yayıldığı görülmektedir. Bu arada Anadolu yeni bir göç dalgasıyla sarsılır. Yurtlarını ele geçiren İskitlerin önünden kaçan Kimmerler, doğuda Anadolu'ya girerler. Frig Kralı Midas Asur Kralı Sargon ile beraber Kimmer baskılarına uzun bir süre direndiyse de Sargon'un Kimmerler ile savaşırken ölmesi üzerine bu direncini kaybetti. VII. yüzyıl başlarında başkent Gordion yakılıp yıkıldı. Kimmerlerin bu genişlemesi Lidya topraklarına kadar uzanmıştır.

Hitit Devleti'nin yıkılmasından sonra, Batı Anadolu'da Gediz ve Menderes nehirleri yöresinde Lidya ortaya çıktı. Önceleri Adyat ve Tylonid isimli iki sülalenin egemenliği altında bulunan Lidyalılar VII. yüzyılın başlarında Mermnad adlı bir sülalenin yönetimine girdiler. Bu dönemde Lidya yakın doğunun önemli devletlerinden biri olmuştur. Zengin altın madenleri devletin önemli güçlenme kaynaklarından biridir. 645 yılında Kimmerler tarafından öldürülen kralları I. Gyges'i oğlu Ardys izlemiştir. Bu kralın yedinci saltanat yılında Kimmerler başkent Sardes'i yağmalamışlardır. Kral Ardys'in daha sonra Kimmerleri yendiğini ve Anadolu'dan kovduğunu, doğuda devletin hudutlarını Kızılırmak nehrine kadar genişlettiğini görmekteyiz. Hudutların Kızılırmak'a kadar genişlemesi Medlerle komşuluğu ortaya çıkarmıştır. Bu komşuluk uzunca bir zaman sürecektir. M. Ö. 585 yılında İran'da Medlerin hakimiyetinin sona erdiğini görmekteyiz. Kyros yönetimindeki Persler Med topraklarına tamamen hakim olmuşlar ve 547'de Medlerin yerine Lidyalılar ile savaşmaya başlamışlardır. Savaşlar Lidya ordularının, geri çekilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu çekilme Kyros komutasındaki Pers ordularının önce Sardes'i almalarına ardından bütün Anadolu'ya hakim olmasına neden olmuştur.

Bursa bölgesi de bu tarihten sonra Pers hakimiyeti altına girmiştir, İon şehir devletleri ve onların Marmara ve Karadeniz kıyılarına kurdukları koloniler Perslerin ağır baskısı altında ekonomik sıkıntı çekmeye başlamışlardır. Bu da bir müddet sonra Batı Anadolu şehirlerinin birleşerek ayaklanmalarının getirdi. Perslere karşı başlayan bu ayaklanma içinde Bitinya bölgesi şehirleri de yer almaktaydı. Perslerin bu ayaklanmayı

bastırmasından sonra Bitinya bölgesi Batı Anadolu'daki İonya'dan tecrit edilmiş, yeniden hakimiyet kurularak halkın vergi yükü arttırılmıştır.

M.Ö. III. yy. başlarında bağımsız prenslikler halindeki Bitinya beylikleri birleştiler. Bu birleşmeyi bağımsız Bitinya'nın kurulmasının başlangıcı olarak ele alabiliriz (M. Ö. II. yüzyıl).

İskender orduları Makedonya'dan Anadolu içlerine girdiğinde bölge hemen hemen hiç zarar görmemişti. Daha sonra Bitinyalı bir prens olan Bas, kıyı şehirlerinden başlamak üzere bölgeyi hakimiyeti altına almıştır. Bölgedeki İskender Satrabının yenilmesinden sonra oğlu Zipoites, Trakyalı Lysimakeos'u durdurmuş ve İznik bölgesini de ele geçirerek, M.Ö. 297 yılında krallığını ilan etmiştir. Böylece M.S. 74 yılma kadar devam edecek olan Bitinya Krallığı kurulmuş oldu¹³.

Bitinya Krallığı en parlak dönemini I. Prusias döneminde yaşadı. Bu dönemde krallığın toprakları genişlemiş, Makedonya kralı V. Philippos ile yapılan antlaşmalarla bölgede tam bir hakimiyet sağlanmıştı. I. Prusias döneminde zapt edilen bölgeler de dahil olmak üzere kurulan bir çok şehre Prusa adı verildi. Kios şehrine Prusa ad Mare verildiği gibi Kieros şehrine Prusa ad Hypium, Uludağ eteklerindeki eski Adussa şehrinin yıkıntıları üzerine kurulan şehre de Prusa ad Olympum adı verilmiştir.

Prusa, Bitinya Krallığı'nın sonuna kadar ona bağlı olarak yaşamıştır. M.Ö. 74 yılında IV. Nikomedes ölünce, vasiyeti gereği toprakları Roma İmparatorluğu'na kalmıştır. Pontos kralı Mithridates buna engel olmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştı. Kabera'da M. Ö. 71 yılında Romalı komutan Licinus Lucullus'a yenilmiştir. O dönemde Prusa bugünkü Hisar Mahallesi adı verilen bölgeden ibaretti. Roma imparatoru Traianus Prusa'yı Nikomedia'ya (İzmit) bağlamış ve genç Plinius'u buraya vali olarak göndermişti. Vali Plinius iyi idareciliği ile bölgedeki şehirlerde geniş imar faaliyetlerinde bulunmuş ve bölgenin ekonomisinin gelişmesini sağlamıştı. Özellikle İustinianos (Jüstinyanus) zamanında, Prusa, ılıcaları nedeniyle önemli bir merkez konumuna gelmişti. Şehirde halka ait binalar ve revaklar ile bir imparator heykelinin bulunduğu bilinmektedir. Plinius tarafından bir hamamın yaptırıldığı da bilinmektedir.

M.Ö. 62-59 yılları arasında Papirius Carbo ve daha sonra Papirius Pansa adlı kişilerin burada valilik yaptığı bilinmektedir. Bu iki yönetici zamanında Bursa bir eyalet

¹³ Dr. Mustafa Süel, "Antik Dönemde Bursa", Bursa, T.C. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1996, sh.32.

başkenti olarak Bitinya eyaletinin merkezi konumundaydı. Daha sonra ise eyalet merkezi Nikomedia'ya taşınmıştır. Milattan sonraki ilk yüzyıl içinde Hazreti İsa'nın havarilerinden Aziz Petrus'un kardeşi Aziz Andreas'ın bu eyalette faaliyetleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden kendisine Bitinyalı Apostol adının verildiği Hristiyan inançlarında bulunmaktadır. Aynı yıllarda Caecilius Secunds'un burada valiliğe başlamasıyla Prusa şehri yeniden Bitinya-Pontos eyaletinin merkezi konumuna gelmiştir. M. S. 123 ve 133 yıllarında imparator Hadrianos bölgeye iki gezi yaptı. Bu gezilerinde bir müddet önce depremde yıkılan Nikaia (İznik) ve Nikomedia (İzmit) şehirlerinin onarımı için gerekli talimatları vermiş ve şehir imar edilmeye başlanmıştır. Ayrıca Atranos (Orhaneli) etrafında bugünkü yerleşim meydana gelmiştir.

M.S. 194 yılında göçebe bir topluluk olan Gothların bölgeyi ve bilhassa Nikaia (İznik) ve Nikomedia (İzmit)'yı yağmaladığını görmekteyiz. Roma'daki idarenin giderek zayıflaması bu gibi göçebeler imparatorluk topraklama zararlar vermekte idi.

M.S. 286 yılında Diodetianus, imparatorluğun batı bölgelerinin yönetimini önce Ceasar, daha sonra da Augustus unvanını vererek beraber hüküm sürdükleri Maximianus'a devretmiş, kendisi ise başkenti Nikomedia olan doğu topraklarının yönetimini almıştır.

Roma imparatorluğu, çok geniş topraklar üzerinde, her ne kadar doğu ve batı diye iki idari bölgeye ayrılmış ise de gerek sorunlar gerekse Asya'da Sasaniler de dahil olmak üzere ülkeye yönelen saldırılarla boğuşmak sorunda kalmakta idi. İmparator Thodosius döneminde yine de bu bütünlüğünü koruyabilmişse de oğulları Honorius ve Arcadius, imparatorluğu Batı ve Doğu (Bizans) olmak üzere paylaşmışlardı. Batı Roma, bölünüşten hemen sonra yapılan saldırılar sonucu yıkılmıştır.

Arcadius yönetimindeki Doğu topraklarının ise 1453'e kadar hemen bin yıl süre ile tarih sahnesinde kaldığını görmekteyiz.

Roma Devleti'nin giderek küçülmesine karşı Bursa bölgesi önemini hiç yitirmemiştir. Doğu ile Batı arasındaki ticari yolların bu bölgeden geçmesi yanında, bölgede bulunan kaplıcalar daha da önem kazanmış, her türlü kötülükten koruyucu anlamına gelen Soteropolis adıyla anılır olmuştur.

Bu maksatla Uludağ'ın çeşitli yerlerine manastırlar kurulmuştur. Daha sonra Uludağ'ın Keşiş Dağı ismiyle anılmasının nedeni de budur.

Bizans döneminde Bursa yöresi devletin uğradığı çeşitli istilalara, kuzeyden Gothlar ve Hunların, güneyden Arapların saldırılarına karşı genel olarak Bizans tarafından yönetilmiştir¹⁴.

Abbassiler devrinde, Harun Reşid'in orduları Bursa'ya kadar gelmişlerdir. 955 senesinde ise, Halep'teki Hamedanlılar Bursa'yı ele geçirip, 23 sene süreyle Bursa'ya egemen olmuşlardı¹⁵.

III. TARİHİ COĞRAFYA BAKIMINDAN BURSA'DA İSKAN, YÖNETİM VE SİYASİ MÜCADELELER

III. A. TARİHİ COĞRAFYA BAKIMINDAN BURSA'DA İSKAN

Uygarlıklar beşiği Anadolu'nun en eski yerlerinden biri olan Bursa ve çevresi, çok eski çağlardan beri yerleşimlere sahne olmuştur. Bölgede eski yerleşim alanlarının yarattığı uygarlıkların, İ.Ö. 5.500 yıllarına kadar gittiği ortaya çıkmıştır.

Hitit, Lidya, Firigya, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı kültürleri bölgede izlerini bırakmıştır. 1. Ö. IV. yüzyılda kurulan Bitinya (Bithynia) Devleti, daha sonra bir Roma ve Bizans ili olarak Osmanlı'ya kadar varlığını sürdürmüştür. Bursa'da egemen olan bu kültürler, yer adlarından yaşam biçimlerine kadar bölgede etkili olmuştur. Bursa'da yer adları tesbit edilirken, işte tüm bu eski kültürlerin izleri ile karşılaşılır¹⁶.

Bursa'da Taş devirlerinde kurulduğu anlaşılan 5 önemli höyük vardır. Bugünkü Orhangazi'ye 1 km. uzaklıkta, bir pınar kıyısında bulunan Ilıpınar Höyük'te, yapılan kazılar sonucu bu kentte üst üste 5-6 yerleşim alanı belirlenmiştir¹⁷. Ilıpınar Höyük'ün 750 m. kadar doğusunda Hacılartepi Höyüğü vardır. Ufak bir alanda bulunan bu

¹⁴ Dr. Mustafa Süel, "Antik Dönemde Bursa", Bursa, T.C. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1996, sh.32-34, Arif Müfit Mansel, Ege ve Yunan tarihi, TTK, Ankara 1971, muh. yerler; Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, Bursa Ticaret Borsası Yayınları, İstanbul 1996, sh.5-8; Halil İnalcık, "BURSA", md., DIA, İstanbul 1992, VI, s.446.

¹⁵ Kazım Baykal, 2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi, Bursa 1976, sh.24.

¹⁶ Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, İstanbul 1996, sh.5.

¹⁷ Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, İstanbul 1996, sh.5.

höyüğün taş devrinden kalma bir yerleşim alanı olduğu belirlenmiştir. Ayrıca Sölöz Köyü'nde de taş devrinden kalma höyük vardır.

Orhangazi-İznik yolunun Yeniköy altı mevkiinde Tepecik Höyüğü vardır (M. Ö. 3000-2000)¹⁸ İznik Gölü'nün doğusunda da üç höyük vardır. Bunlardan ilki İznik'in doğusunda bulunan Görüstan veya Körüstan olarak anılan eski bir köyde bulunan Üyücek Tepe'dir. Çakırca Köyü yakınlarında da Hüyücek adlı bir başka höyük bulunmaktadır. Ayrıca İznik'in doğusunda, Karadin Köyü'nde de bir höyük vardır. Eskişehir-Bursa yolunun 750 m. kuzeyinde, İnegöl'ün 3 km. doğusunda bulunan diğer höyüğe Doğutepe denilmektedir.

Yenişehir'de Babasultan Höyüğü vardır. Demirtaş Höyüğü ise Bursa yolunu 2.5 km. güneyinde, Bursa'ya 7 km. uzaktadır.

Bu yüzey araştırmalarından ve çevre yerleşmelerin incelenmesinden çıkarılan neticeye göre, Bursa ve yöresinin en eski yerleşme tarihi, Bakırtaş Dönemi'ne dek uzanmaktadır. Bu dönemde toplayıcılık ve avcılık, ekonomik hayatta etkili olmuştur. Bahçeleri, tarlaları sulamaya yeterli kaynaklar, verimli topraklar bulunmuş, üretime dayanan tanım yapılarak, yerleşik hayata geçilmiştir. Zamanına göre teknik imkanlarda ilerleme kaydedilmiştir. Bakır en çok kullanılan maden durumundaydı. Bakırtaş devrinden sonra gelen Tunç Çağı'nda maden işlemeciliği daha da artmıştır.

Bu höyüklerin varlığı ve en azından kalıntılarının ortaya çıkarılması, Bursa bölgesinin 6 bin yıl öncesinden beri yerleşime müsait ve yoğunlukta olduğunu göstermektedir.

III.B. BURSA'DA YÖNETİMLER, SİYASİ MÜCADELELER VE TARİHİ İLÇELERİ

III.B.a. BURSA'DA YÖNETİMLER, SİYASİ MÜCADELELER

Bursa'daki yerleşmelerin yazılı tarihe ait devirleri, Ege göçleri ile başlar. İlk merkezi yönetim Persler'in bölgeye gelmesiyle gerçekleşmiştir. M. Ö. 1200'lerde

¹⁸ R. Kaplanoğlu, Orhangazi, 1988, sh.12-13.

Balkanlardan bölgeye gelen ilk topluluk Frigler'dir. Frigleri'in bazı kolları Traklar, Tinler, Bitinler diye anılmaktadırlar.

Trakya'dan Çanakkale yoluyla Küçük Asya'ya geçen bu göç yığınları (Ege göçleri) önce Misya ve Bitinya'ya gelmiş, sonra doğuya ilerleyerek Sakarya (Sangarius) ile Büyük Menderes (Meander) Irmağı'nın yukarı vadilerine yönelmişlerdir. Frig oymakları, geçtikleri ya da yerleştikleri yerlerdeki yerel halkın bir bölümünü göçe mecbur etmişler, geride kalanlarla Kızılırmak'a (Halys'a) kadar uzanan geniş bölgeye Frigya adını vermişlerdir. M. Ö. 600'lü yıllarda Grekler'in, bu bölgelerde ve bilhassa kıyı şeritlerinde sömürge kentleri ya da devletçikleri kurmaya başladıkları görülür.

M.Ö. 600 yılların sonlarına doğru Persler de Bursa'nın da içinde yer aldığı satraplıklâr kurmaya başladılar. Pers orduları hızla Anadolu'da yayılarak M.Ö. 496 senesinde Bitinya'yı Lyonya bölgesinden ayırmayı başardılar. Persler döneminde Bitinya'nın iç yönetim ve siyasi durumu hakkında çok fazla bilgi mevcut değildir. Ancak Yunanlıların Marmara sahillerine sık sık saldırılar düzenlediği bilinmektedir. Hatta Yunanlılar ile Persler arasındaki Peloponnes Savaşları'nda Bitinya bir çok çatışmaya sahne olmuştu¹⁹.

İskender'in Persler üzerine ilk yürüyüşü sırasında izlediği yol, Bitinya'nın güneyinden geçmekteydi. Bu nedenle, Bitinya toprakları Makedonya ordularının ilk istila hareketinden kurtuldu. O dönemde Bitinya Kralı Bas, İskender orduları karşısında geri çekilen Persler'e çeşitli baskınlar düzenlemekteydi. Ancak, İskender'in komutanlarından Kalas, arkasında bağımsız bir devletin bulunmasından çekinerek, Bitinya topraklarını ele geçirmek istedi. Bitinya Kralı Bas, bu haberi alır almaz Kalas'ın üzerine yürüdü ve onu büyük bir yenilgiye uğrattı, İskender, bu duruma pek fazla aldırış etmedi ve Bitinya, onun zamanında bağımsızlığını korumaya devam etti ve siyasi bir güç oldu. Bitinya Kralı Bas'ın ölümünden sonra, yerine geçen oğlu Zipoetes (M. Ö. 326-279), İskender'in ölümünden sonra, devletinde meydana gelen karışıklıklardan istifade ederek, Karadeniz kıyısındaki bazı Yunan site devletlerini ele geçirmek istedi. Zipoetes bu mücadeleler sırasında, sonradan I. Prusias'ın kendi adını vereceği Antik Çağ Bursa Kenti'nin temellerini attı.

¹⁹ "Bursa", Yurt Ansiklopedisi, Türkiye 1111, Dünü, Bugünü, Yarını, cilt 3, sh.1623- 1625-1627; Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer adları Ansiklopedisi, İstanbul 1996, sh.5- 8.

Milattan önce 88’de Pontus Kralı Mithridates, Kastamonu (Paflagonya), Bitinya (Bursa-İzmit-Bilecik-Batı Bolu) ve Galatya bölgelerini istila etti. Kısa süre sonra Romalı komutan Lukullus’a Doğu Karadeniz Dağları’ndaki Kabeira’da yenildi (M. Ö. 71). Bitinya yöresinin egemenliği böylece Pontus Krallığı’ndan Roma Devleti’ne geçmiş oldu. Roma imparatoru Traianus Bitinya’nın başkentini Prusia’dan (Bursa’dan) Nikomedia’ya (İzmit) taşıdı. Genç Plinius’u buraya vali atadı²⁰.

Roma döneminde Bursa, İznik’e nazaran siyasi önemini kaybetti. Ancak, Plinius zamanında kentte çeşitli bayındırlık işlerine girildi. Nüfus fazlalaştı. Yönetim birimleri eskiye oranla daha da gelişti²¹.

Roma İmparatorluğunun parçalanmasından hemen önce kuzeyden Balkanlar’ı istila ederek gelen Gotlar, Sakalar (İskitler), Alarik Balta komutasında, Makedonya’dan başka, Trakya’ya, hatta Bursa yörelerine yerleştiler (376).

Roma imparatorluğu, kısa bir süre sonra Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı (395). Doğu Roma imparatorluğu Doğu ve İllirya adıyla iki eyalete bölünüyordu. Doğu eyaleti ise Diyosez adı verilen beş genel valiliğe ayrıldı. Doğu Diyosezi, Mısır Diyosezi, Asya Diyosezi (Bursa, Bergama, Likya), Pontus Diyosezi, Trakya Diyosezi.

Bursa yöresi bu dönemde, Bizans Devleti topraklarının uğradığı çeşitli istilalara, bu arada kuzeyden Gotlar ve Hunlar’ın, güneyden Araplar’ın saldırılarına karşın, genel olarak Bizans tarafından yönetildi. Bu dönemde Bizans idaresinin ve siyasi nüfuzunun etkisi altında kaldı.

Roma yönetiminde Bitinya eyaleti “Senato Eyaletleri” arasında yer almaktaydı. Yönetimi, senatonun seçtiği bir konsülce yürütölmekteydi. Plinius’un Bitinya Eyaleti valiliğini üstlendiği dönemde, politik ve ekonomik başarısızlıklar nedeniyle bir karışıklık dönemi yaşanıyordu. Bursa, bu dönemde, Bitinya Eyaleti’nin merkezi durumunda idi. Bu merkezîyet durumu uzun yıllar devam etmişti. Çünkü, Bursa’nın coğrafi ve ekonomik durumu bu eyalete merkezlik yapabilecek elverişli durumdaydı.

Bursa’nın bir başka önemli durumu da Roma döneminde Bursa’nın Hacılar Yolu üzerinde bulunması idi²². Bursa’dan doğuya, Uludağ (Büyük Olympus) silsilesinin doğu

²⁰ Pars Tuğlacı, Osmanlı Şehirleri, İstanbul 1985, sh.68.

²¹ “Bursa”, Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl İl, Dünü, Bugünü, Yarını, cilt 3, sh.1627.

²² Hristiyanların Kudüs’e ziyaret için gitmelerine tarihi literatürde “Hac” tabiri kullanılmaktadır.

ucundaki bir boğazdan geçerek, İnegöl Ovası'na, oradan da Modra mevkiine uzanmaktaydı. Bu yol, Frigya'nın Dorylacum yoluna bağlanmaktaydı. Bir diğer yol da yine Bursa üzerinde birleşmekteydi.

Bursa'da, Bizans döneminin sonuna kadar gelinceye kadar, çeşitli kültür kuruluşları olduğu da tesbit edilmiştir. Hamamlar, Saraylar, eğitim kurumları, idare merkezleri, eğlence yerleri olduğu görülmektedir. Bursa, bilhassa Plinius'un valiliği zamanında kültürel gelişmeye kavuşmuş ve kentsel gelişme hızlanmıştır²³.

III.B.b. BURSA'NIN TARİHİ İLÇELERİ

a. İznik

Bursa'nın güney batısında Karacakaya ve Çanga mevkilerindeki tarihi kalıntılar, İznik yöresinde yerleşimin Kalkolitik Dönem'e (M.Ö. 4000) kadar uzandığını ortaya koymaktadır.

Antik Çağ coğrafyacısı Strabon'un verdiği bilgilere göre, İznik kenti M. Ö. 316'da İskender'in satraplarından Antigonos tarafından kuruldu. Ancak, Antigonos adı verilen kent, M.Ö. 310'da İskender'in bir başka satrapı olan Lisimakos'un eline geçti. Lisimakos şehri geliştirip güzelleştirdi ve karısının adını yaşatmak maksadıyla adını "Nikaea" koydu.

Lisimakos'un ölümünden sonra (M.Ö. 293), kente Bitinyalılar egemen oldular. MS. 64'e değin siyasi açıdan Bitinya egemenliğine olmasına rağmen, Helen kültürünün tesirinde kalan İznik (Nikaea), bu tarihte Roma imparatorluğunun egemenliği altına girdi. M.S. II. yüzyılda Roma imparatoru Hadrianus tarafından yeniden kurulan İznik, 259'da Balkanlar'dan sarkan Gotlar'ın akınına uğradı ve yakılıp yıkıldı. Romalılar kenti daha sonra onardılar ve yeniden tahkim ettiler.

İznik, gerek Roma, gerekse Bizans döneminde dini ağırlığı olan şehirlerden biriydi. Nitekim, Hristiyanlar arasında patlak veren dini sorunları çözmek maksadıyla, 325'te İznik'te bir toplantı yapıldı. "Birinci Konsül" adı verilen bu toplantıya imparator Kostantinus başkanlık etti. Toplantıda Roma'nın Hristiyanlığı benimsemesinden sonra

²³ Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, Bursa Ticaret Borsası Yayınları, İstanbul 1996, sh.6-8.

İskenderiye Patriği ile yanındaki papazlardan Arius (Dara mezhebinin kurucusu) arasında ortaya çıkan bir anlaşmazlık ele alındı. Hazreti İsa'nın tanrılıkla alakası olmadığı, yalnızca insan olduğu hususunda tartışmalar yapıldı. Ancak bu görüşte olanlar azınlıkta kaldı. Arius bu görüşünde ısrar edince imparator tarafından idam edildi.

Aynı toplantıdan çıkan bir görüşe göre “İznik Yasaları” adı ile 20 maddelik beyanname yayınlandı. Hazreti İsa'nın tanrı olarak tanınması kabul edildi. Roma'daki Papa Silvester Birinci İznik Konsülü'nün kararlarını aynen tasdik etti.

İznik'ten imparator seçilen I. Valentinianus (364-375) şehrin metropolit olmasını sağladı. Roma İmparatorluğu'nun 395'te ikiye ayrılmasından sonraysa, İznik Doğu Roma (Bizans) sınırları içinde kaldı.

İznik Bizans'ın elinde iken, VII. yy.'dan başlayarak Sasaniler'in ve Araplar'ın taarruzlarına uğradı ve büyük zararlar gördü.

Hristiyan dünyasında yeniden meydana gelen bunalıma son vermek için 787'de İznik'te ikinci bir konsül toplandı, İznik'in Ayasofya Kilisesi'nde yapılan bu toplantıda bazı kararlar alındı ve aralarındaki ayrılıkları gidermeye çalıştılar.

XI. asrın sonlarında, İznik bu defa Türklerin akınlarına uğradı. Bu akınlar sonunda 1075'de Kutalmışoğlu Süleymanşah, İznik'i kuşattı ve aldı. Burayı kurduğu devletin merkezi haline getirdi. Bundan 22 sene sonra 1097'de Haçlı orduları İznik'i alarak Bizanslılara geri verdi.

1204'te dördüncü Haçlı ordusu İstanbul'u işgal edince imparator hanedanı İznik'e çekildi ve burada devlet kurdular. Yeni devletin merkezi de İznik oldu.

1261'de Bizans, Haçlı ordularından temizlenince imparator yeniden İstanbul'a döndü ve devlet merkezini buraya taşıdı. XII.

Yüzyıldan itibaren Osmanlılar bölgede yeni bir güç olarak ortaya çıktıktan sonra buralarla olan münasebetleri arttı.

Orhan Gâzi Palekânon savaşında Bizans ordusuna karşı kazanılan zaferden sonra İznik önlerine döndü. Kendisine hiçbir taraftan yardım gelemeyeceğini anlayan İznik

tefkuru, Bursa'nın fethinde olduğu gibi, bayatına dokunulmaması ve isteyenlerin serbestçe İstanbul'a gitmeleri şartı ile şehri teslim etmek zorunda kaldı²⁴.

Osmanlılar tarafından Bursa'nın fethinden sonra halka karşı gösterilen yumuşaklık ve teslim şartlama riayet, İznik şehrinin tesliminde de aynen uygulandı. Orhan Gâzi, halktan arzu edenlerin eşyalarını da alarak İstanbul'a gitmesine müsaade etti. Gitmeyenlerin ise Osmanlı teb'asından olmak ve sadece vergi vermek şartı ile din ve adetlerini muhafaza edebileceklerini bildirdi, İznik muhafızı olan Bizanslı kumandan deniz yolu ile İstanbul'a gittiyse de, halkın çoğu yerinde kaldı.

İznik'in fethinden sonra, şehrin en büyük kilisesi olan ve meşhur İznik konsillerinin toplandığı Ayasofya kilisesi camie çevrildi. Ayrıca şehirde bulunan bir manastırın yerine de medrese inşa edilerek müderrisliğine Davut el-Kayseri tayin edildi. Bunların yanı sıra İznik'te geniş çaplı bir imar faaliyeti başlatıldı. Yenişehir kapısı civarından bir imaret yaptırılıp halkın hizmetine açıldı, İznik, kısa bir zaman sonra, Osmanlıların en gelişmiş ve her yönden zengin bir şehri durumuna geldi.

İznik, Orhan Gâzi'in hanımı Nilüfer Hatun'un sürekli yaşadığı ve onun, meşhur seyyah İbn Batuta'yı kabul ettiği mühim bir merkezdi²⁵. Nilüfer Hatun burada bir imaret, oğlu Süleyman Paşa da bir medrese inşa ettirdi. Böylece Bizans'ın önemli şehirlerinden biri olan İznik kısa zamanda bir Türk-İslam şehri halini almaya başladı.

Bizans'a karşı yapılacak fetihler için bir üs olarak kullanılan İznik'in Orhan Gâzi tarafından fethi, Osmanlı tarihinin büyük hadis elerindendir. Orhan Gâzi, burasının imar ve iskanına büyük ihtimam göstermiştir²⁶.

İznik'in Osmanlı hakimiyetine geçmesinden sonra çevredeki bazı Bizans toprakları fazla direniş göstermeden Osmanlıların eline geçti. Bu arada iyi tahkim edilmiş bir mevki olan Gemlik de fethedildi. (1333). Burası Osman Bey zamanında da Akça Koca ve Kara Timurtaş tarafından muhasara edilmiş ancak ele geçirilememişti. Bu sefer Kara Ali bey adındaki Osmanlı emirinin hücumlarına karşı koyamayan şehir Osmanlılara teslim oldu. Aynı sene içerisinde Orhangazi kasabası da Türklerin eline geçti. Ertesi sene Gemlik Körfezi'nin kuzey sahilindeki Armutlu alındı.

²⁴ Neşri, Tarih, I, sh.158-159.

²⁵ İbn Batuta, Seyahatname, sh.341-347.

²⁶ İbn Kemal, Tevârih-i Al-i Osman, Millet ktb., Ali Emiri ks. nr.26, var. 23a-24b; Hoca Sadeddin Efendi, Tâcüt't-Tevârih, I, sh.43-44.

İznik idare olarak, Hüdavendigar Livasının Ertuğrul Sancağı'nın Yenişehir İlçesi'ne bağlı idi²⁷.

İznik, İstanbul'dan Anadolu'ya açılan yol üzerinde bulunması sebebiyle, uzun yıllar önemli bir konaklama merkezi olmuştur. Şehir, çinileriyle meşhur olup, bugün hâlâ bu özelliğini muhafaza etmektedir. Türk çiniciliğinin Selçuklu devri, Osmanlıların ilk devresi ve Osmanlı çiniciliğinin başşehri olan İznik'te, dokumacılık, halıcılık, oymacılık, duvar tezyinatı da gelişmiştir.

b. Mustafa Kemal Paşa

Yakın zamana kadar Kirmastı diye anılan Mustafa Kemal Paşa ilçesi, III. yy'ın başlarında, Bitinyalılar tarafından kurulmuştur²⁸.

İlçedeki ilk yerleşimin, bugün Lalaşahin Mahallesi olarak bilinen yerde olduğu anlaşılmaktadır.

Kirmastı yöresi M.Ö. 281'den sonra Bergama'nın, daha sonra da Roma'nın egemenliği altına girdi.

XII. yy'da Anadolu Selçukluları'nın eline geçen Kirmastı, Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla XIV. yy'ın ortalarına değin Karesi Beyliği sınırları içinde yer aldı. Kirmastı'yı 1336'da Orhan Gazi Osmanlıların topraklarına kattı. Osmanlı idaresinde Hüdavendigar vilayetine bağlı bir ilçe olan Kirmastı, Bursa Sancağı'na bağlı idi.

İlçe merkezinde Rum, Ermeni, Musevi gibi azınlıklar da bulunmaktaydı.

Kirmastı'da Osmanlılar zamanında, birisi Lala Şahin Paşa'nın yaptırdığı câmî olmak üzere 3 camisi, 5 mescidi, 1 medresesi, bir orta okul ayarında medresesi, 8 ilkokul ayarında medresesi, 2 kilisesi, 2 hamamı, 7 hanı, 183 dükkânı, 4 tabakhanesi, 2 boyahanesi, 3 dokuma el tezgahı, 3 değirmeni vardı²⁹.

²⁷ Şemseddin Sami, Kamusü'l-A'lam, II, sh.28.

²⁸ Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, sh.202,214.

²⁹ Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, sh.214-215.

c. Orhangazi

Orhangazi yöresinde bilinen en eski yerleşim merkezi, İznik Gölü'nün batı kıyısında yer alan ve Basileinopolis adını taşıyan bir Bizans kenti idi. Bugün aynı yörede, bu yerleşimi isbat eden kalıntılara rastlanmaktadır.

Bugünkü Orhangazi ise Pazarköy adıyla Osman Gazi'nin oğlu Orhan Bey devrinde kuruldu.

Uzun yıllar Bursa sınırları içinde yer alan bir köy olarak varlığını devam ettiren Pazarköy, daha sonra gelişti ve ilçe durumuna getirildi. Hüdavendigar Vilayeti Bursa Sancağı'na bağlı Gemlik ilçesi'nin bir bucağı olan Pazarköy, mesire yerleriyle ünlüdür³⁰.

d. Orhaneli

Orhaneli yöresinin XI. yy'da bir yerleşim merkezi olduğu ilçe yakınlarında bulunan, Roma döneminden kalma mermer direkler ve başlıklardan oluşan bir yapıdan anlaşılmaktadır. Bu deneme ait kalıntılar en eski yerleşimlerden olan FADIL köyünde bulunmaktadır. Orhaneli'ndeki Bizans yerleşim merkezi ise Hadrianoi adıyla kurulmuştur. Buranın tekfurı Köse Mihal, XIII. yy sonunda Müslüman olunca şehir Osmanlıların idaresine bağlanmıştır.

Yerleşim merkezi, XVIII. yy sonuna kadar Bursa'nın Harmancık ilçesine bağlı Beyce Bucağı iken, daha sonra Atranos adı ile ilçe durumuna getirildi.

Atranos daha sonra Orhaneli adını alarak Bursa vilayetinin bir ilçesi oldu³¹.

e. Yenişehir

Yenişehir, Neapolis adıyla kurulmuş bir Roma yerleşim merkezidir. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra, Bizans sınırları içinde kaldı. Bir ara Selçukluların yönetiminde kalan Neapolis, bu devletin yıkılmasından sonra da yeniden Bizans'ın egemenliği altına girdi. 1301'de Osmanlı Beyliği'nin idaresi altına giren

³⁰ Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, sh.233.

³¹ Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, sh.232.

Yenişehir, daha sonraları ilçe merkezi oldu. İlçe olarak önce Bursa, sonra Bilecik, sonra da yeniden Bursa'ya bağlandı³².

f. Gemlik

Gemlik, Yunan kavmi olan Argonotlar'ın komutanları Kios önderliğinde, Siynüs adını taşıyan bir gemiyle Karadeniz'den geldiler ve bugünkü Gemlik bölgesinde M. Ö. 1390 tarihlerinde bir yerleşim merkezi kurdular.

M.Ö. VII. yy'da İç Anadolu'da Sakarya Bölgesi'ne yerleşen Frigler'in yönetimine giren gemlik, bu dönemde Frigyalıların denizciliğe önem vermemesi üzerine eski önemini yitirdi. Gemlik, Lidya Kralı Kroisos tarafından M. Ö. 561'de Lidya topraklarına katıldı. M. Ö. VI. yy'da Persler Lidyalılar'ı yenerek Gemlik'e sahip oldular.

Gemlik Perslerden sonra, 334-286 yıllarında, İskender imparatorluğu sınırları içine katıldı. Daha sonra M. Ö. 75'te Roma idaresine geçti. Gemlik daha sonra diğer Bitinya kentleri gibi Bizans'ın sınırları içinde kaldı. Gemlik 716-718 tarihlerinde iki sene Arapların idaresi altında kaldı.

Daha sonra Kutalmışoğlu Süleymanşah tarafından alınan Gemlik, Orhan Bey zamanında Osmanlı topraklarına katıldı.

Hüdavendigar vilayetinin Bursa Sancağı'na bağlı olan Gemlik'in nüfusunun çoğu Rum idi. Bir camisi, bir medresesi, iki manastır vardı³³.

g. Mudanya

Mudanya, M.Ö. XIV. yy öncesinden bu yana, Askania adı verilen ve İznik'e kadar uzanan bölgede yerleşimin sürdüğü bilinmektedir. Trakya göçleri sırasında M. Ö. XII. yy 'da Tinler'in geldiği bilinen yörede yerleşim, M.Ö. VII. yy'da yine Trakya'dan gelen Bitinler tarafından gerçekleştirilmiştir. M.Ö. III. yy'a kadar Mirlea adını taşıyan kent, daha sonra Bitinya Kralı Prusias yeniden kurdu ve şehri karısının adına Apameia adını koydu.

³² "Bursa", Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl İl, Dünü, Bugünü, Yarını, cilt 3, sh.1671-1672.

³³ Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, sh.140-141.

Daha sonra Bergama ve Roma egemenlikleri altında yaşayan Apameia, Roma imparatorluğunun ikiye ayrılmasından sonra Bizans topraklarına katıldı. Haçlı seferleri sırasında istilaya uğrayan kasabaya bu sefer de Montanya adı verildi. Bu isim giderek Türkler devrinde Mudanya'ya dönüştü.

Orhan Gazi tarafından 1321'de Osmanlı topraklarına katılan Mudanya, sonraki yıllarda Hüdavendigâr vilayeti sınırları içinde yer aldı. Bursa sancağına bağlı bir ilçe olarak idaresi devam etti.

h. Karacabey

Karacabey bölgesinde yerleşimin XII. yüzyılda (M.Ö.) buraya göç eden Misler'e kadar dayandığı ve o dönemde Karacabey sınırları içinde Miletopolis adı verilen bir kent bulunduğu bilinmektedir. Ancak yerleşimle ilgili kesin bilgiler çok daha sonraki döneme, Bizans egemenliği, yıllarına denk gelmektedir. Bizans döneminde Karacabey, Mihaliç ismiyle anılmaktaydı.

Mihaliç Orhan Gazi tarafından fethedildikten sonra buraya yerleşen ailelerden birinin adına istinaden, kente Karacabey adı verilmiştir. Buna karşılık, Osmanlı döneminde bile, Karacabey'den çok Mihaliç adı kullanılmıştır.

Mihaliç Osmanlılar zamanında, Hüdavendigâr Vilayeti'nin Bursa Sancağı'na bağlı bir ilçe idi. Kasaba 1500 haneli, 5-6 bin nüfuslu bir yerleşim yeri idi. İlçenin ismi 1910 senesinde kesin olarak Karacabey olarak kabul edildi.

IV. OSMANLILAR DEVRİNDE BURSA

IV.A. BURSA'NIN OSMANLILAR TARAFINDAN FETHİ

İstanbul, Latinler tarafından işgal edilmişti (1201-1204). İşgalden sonra Rum hanedanından Teodor Laskaris Anadolu'ya kaçmış ve İznik şehrini elde edip oraya yerleşmiş ve sınırlarını genişleterek İznik İmparatorluğu'nu kurmuştu.

İznik İmparatoru için en büyük tehlike İstanbul Latin İmparatorluğu idi. Çünkü Latinler İznik imparatorluğu üzerine kuvvet göndermiş ve Laskaris'in kuvvetlerini mağlub etmişlerdi. Latinler ilerlemeye devam ederek Bursa'yı da muhasara etmişlerdi³⁴. Bursa'nın Osmanlılardan önce uğradığı en son muhasara bu muhasaradır.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğollar karşısında uğradığı yenilgiden sonra bir çok beylik kurulmaya başlanmıştı. Bu sırada Söğüt, Yenişehir, Bilecik, Eskişehir, Bursa, İznik, İzmit taraflarında da Osmanlı Beyliği bulunuyordu.

İznik İmparatorluğu'nun 1261'de İstanbul'a nakliyle Paleolog hanedanı kurulduktan sonra Bursa (Bitinya) bölgesindeki idare gevşemiş ve bu havalideki Rum beylerinin İstanbul ile alakalarının zayıflaması Osman Gazi'yi faaliyete sevk etmiş ve hudut üzerindeki yerleri beyliğine katmaya başlamıştı.

Her ne kadar Osmanlı Beyliği etraf halkına iyi muamele yapıyor ve onları kendi idarelerine ısındırıyorlardı ise de, onların bu yayılmalarına karşı Rum beyleri ve Bizans imparatoru harekete geçmişti. Osman Gazi'ye karşı ittifak eden tekfur, Koyunhisar³⁵ muharebesinde Osman Bey'in kuvvetleri karşısında yenilgiye uğradılar³⁶.

Koyunhisar muharebesi neticesinde Bitinya'nın (Bursa, Bilecik ve İzmit havalisi) en bilinen şehirlerinden olan Bursa'nın Kuzey tarafı müstesna olmak üzere burasının üç taraftan yolu kesilmiş gibiydi.

İznik ve Bursa için gayet mühim mevki olan Yenişehir hükümet merkezi yapıldı ve Osman Gazi, Karacahisar'ı bir sancak halinde oğlu Orhan'a verdi.

1315'ten itibaren Bursa yeniden kuşatıldı ve buraya yakın iki kale yaptırılarak muhasara işi daha kuvvetli hale getirildi. Yapılan bu kalelerden Kaplıca tarafındakine Osman Bey'in kardeşinin oğlu Aktimur ve dağ tarafındaki kaleye de Balabancık tayin edildiler³⁷. Osman Gazi'nin bölgeye böyle kolayca sayılabilecek şekilde yaklaşabilmesinin sebebi, Bizans imparatoru Andronikos'a karşı torunu olan genç Andronikos'un saltanat mücadelesine kalkışması idi. Bu sebeple Bitinya ile alakadar olamıyorlardı.

³⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I, TTK, Ankara 1972, sh.34-35.

³⁵ Koyunhisar, Bursa şehrinin kuzey doğusunda ve Gemlik kasabasının güneyindedir.

³⁶ Mehmet Neşri, Kitab-ı Cihannüma, I, Yayın. Faik Reşit Unat - Mehmet A. Köymen, TTK, Ankara 1987, sh.115.

³⁷ Neşri, a.g.e., I, sh.119.

Bursa tekfurı, Osman Bey aleyhine ittifaklar kuruyor ve onu bir an önce ortadan kaldırmının yollarını arıyordu. Hatta etraftaki diğer tekfurlara:” Türkler kalelerimizin dibine kadar geldi. Eğer tedbir almazsanız, çok yakında hepimizi ortadan kaldıracak. Bunun için bir an önce birleşmeliyiz” diyerek onları ikaz ediyordu³⁸.

Bursa nihayet 1326 senesinde büyük bir kuvvetle muhasara altına alınmıştı. Osman Bey, yaşlılık ve hastalığından dolayı oğlu Orhan Bey’i Bursa’nın muhasarasına memur etmişti. Bursa üzerine yürüyen Orhan Bey tecrübeli kumandanları Köse Mihal, Turgut Alp, Şeyh Mahmud ve Ahi Hasan ile görüşerek bu şehrin güneyinde ve Bursa’nın anahtarı olan Atranos (Orhaneli) kalesini aldıktan sonra, Bursa önüne gelerek Pınarbaşı mevkiinde karargâhını kurmuş ve kaleyi sarmıştır. Kaleyi kurtarmaktan ve yardım gelmekten ümidini kesmiş olan kale muhafızı, Gazi Mihal Bey vasıtasıyla ve bazı şartlarla Bursa’yı teslim edeceğini bildirmiş olduğundan nihayet 6 Nisan 1326’da Bursa Türklere teslim olmuştur³⁹.

Bursa’nın fethiyle Osmanlı Beyliği’nin iki sancağı daha artmıştır. Öncelikle Bursa, Bey sancağının merkezi yani başkent olmuştur⁴⁰.

Bursa’nın başkent yapılmasında, burasının coğrafi konumunun etkili olduğu muhakkaktır. Zira, hem uç bölgesinde bulunuyor, hem etrafa ulaşım kolaylıkla temin ediliyordu⁴¹.

IV.B. OSMANLILAR DEVRİNDE BURSA’DA İDARE, ISKAN VE İKTİSADİ YAPISI

a. Bursa’da idâre

Osmanlıların muntazam bir devlet merkezi vücuda getirdikleri yer olan Bursa, Osmanlılar devrinde büyük ehemmiyete sahipti⁴².

³⁸ Neşri, a.g.e., I, sh.115.

³⁹ Neşri, a.g.e., I, sh.132-134; Aşıkpaşazade Tarihi, sh.29; Gibbons, Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluş, terc. Ragıp Hulusi, İstanbul 19028, sh.34.

⁴⁰ Prof. Dr. Tuncer Baykara, Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I, Anadolu’nun İdari Taksimatı, Ankara 1988, sh.85.

⁴¹ M. Akdağ, Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, I, sh.177.

⁴² Safvet, Coğrafyayı Osmani, İstanbul 1337, sh.98.

Bursa'nın fethinden sonra beylik merkezi buraya nakledilmiş⁴³, şehir yeni binalarla süslenmiş ve '1327'de Orhan Bey adına akçe burada kesilmiştir. Bursa, Beysancağı adıyla Orhan Bey'in oğullarından Murad Bey'e verilmiştir⁴⁴. İznik'in fethiyle ise Bursa'nın başşehirlik vasfı buraya geçmiştir. Nihayet 1354'de, Bursa sancak haline getirildi⁴⁵.

Uzun zaman Hüdavendigâr Livası merkezi olan Bursa, Osmanlı Devleti'nin klasik yönetim birimleri içerisinde yer almaktaydı. Osmanlı şehirlerinde iki temel yönetici bulunurdu. Biri kadı, diğeri de subaşı idi. Osman Gazi'nin fethettiği yerlerde bu iki idarî birimi tayin ettiği bilinmektedir. Osmanlıların çıkardığı ilk kanunlardan birisi de Bursa Belediyesi (İhtisab) kanunudur.

Dünyada ilk standart uygulaması Sultan İkinci Bâyezid Han devrinde olmuştur. Sultan Bâyezid Han'ın "Kanunnâme-i İhtisab-ı Bursa" (Bursa Belediyesi Kanunu)'da yer alan hükümler, dünyanın ilk standart kanunu kabul edilmektedir. 1502 senesinde tatbik edilen bu kanun o günün ilk standart kanunudur. Bu kanunda; sanayi mamulleri, hayvan ürünleri, tuz, ekmek, her türlü sebze-meyve, tekstil mamulleri, orman ürünleri, deri mamulleri, tarım-tahıl ürünlerinin satışları, konulacak fiyatlar ve kaliteler bir esasa bağlanmıştır⁴⁶.

Kadılar, kazaların yöneticisidir. Hukuki işleri yürüttükleri gibi, idari işleri de yürütürlerdi⁴⁷. Bursa kadısına taht kadısı da denirdi.

Kadıların naib ismi verilen yardımcıları vardı. Bu yardımcılarının yanında bugünkü zabıtalara vazifesini yapan Kapı Naibleri ve Ayak Naibleri vardı. Bursa'da Ulucâmi'nin yakınlarında, İhtisab (Belediye) çardağı vardı. Yine buraya yakın bir yerde mahkemeler bulunmaktaydı. Çelebi Mehmed devrinde (1413-1421) Yeşil Câmî'in, belediye, mahkeme ve hatta hastane olarak kullanıldığı bilinmektedir. O zaman bu cami ve etrafındaki yapılar bir nevi hükümet binası idi. Fatih Sultan Mehmed Han devrinde, Çandarlı Camii çevresinde Mahkeme-i Kebir olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.

⁴³ Prof. Dr. Tuncer Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I, Ankara 1988, sh.85.

⁴⁴ Aşıkpaşazâde Tarihi, sh.43; Neşri, Tarihi, sh.162.

⁴⁵ M. Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, I, sh.179.

⁴⁶ Ömer Faruk Yılmaz, Bölgelerle Osmanlı Tarihi, İstanbul 1998, cilt 1, sh.402.

⁴⁷ Midhat Sertoğlu, Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, İstanbul 1958, sh.157-158.

Subaşı, şehrin güvenliğinden sorumlu bir görevli idi. He türlü emniyet ve asayiş sağlama yetkilerine sahipti⁴⁸. Subaşılar da yaptıkları işlere göre iki mevkide bulunurlardı. Şehir subaşı ve Mezbele subaşı. Şehir subaşı, şehrin emniyet görevini yürütür, Mezbele subaşı ise, beldenin imarına ait işleri yürütürdü.

Zamanla Bursa’da, Kadıların yanında bir de Muhtesip denilen belediye başkanları tayin edilmeye başlandı. Muhtesipler, şehrin her türlü nizam ve intizamından sorumlu idiler. Muhtesipler İhtisap Ağası veya İhtisap Emni diye anılırlardı. XVII. Yüzyıldan sonra Bursa ve çevresini Ayanlar yönetmeye başlamıştır⁴⁹.

İdare bakımından, Bursa uzun zaman Anadolu eyaletine bağlı bir sancak merkezi olmuştur. Hüdavendigâr Livasının merkezi olan Bursa’nın vilayet oluşu 1841 tarihine raslamakta ise de, 1859’da Bursa tekrar sancak hâline getirilmiş ve 1867 tarihinde, kat’i olarak, Hüdavendigâr vilayetine merkez olmuştur⁵⁰.

b. Bursa’da iskan

Bizans imparatorluğu zamanında kale içinde kalan ve kale dışındaki mahalleleri ile pek az yer tutan Bursa, Türkler’in fethinden sonra daha da önem kazandı.

Bursa ve İznik’e, Osmanlıların fethinden üç göbek önce Türklerin yerleştiği bilinmektedir. Seyyahların verdiği bilgilere göre şehirde Türkmenlerin inşa ettikleri yapılar ve mahalleler vardı⁵¹. Böyle mahalleler, ya buraya ilk yerleşen tanınmış kimselerin veya onların adını taşıyan mescitlerin isimleriyle adlandırılmıştır. Bu isimler ve soyadları kurucuların tamamıyla şehirli ve şehir ahalisinden olduklarını açıkça izah etmektedirler⁵².

Bursa, Bizans devrinde Marmara havzasının en büyük şehri olan İznik’in yerini aldı. Yeniden kurulurcasına büyüyen şehre, her taraftan halk taşınarak yerleştirildi ve kale içindeki saraylarında yaşayan Osmanlı hükümdarları zamanında yavaş yavaş bugünkü Bursa oluşmaya başladı⁵³.

⁴⁸ Midhat Sertoğlu, Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, İstanbul 1958, sh.298.

⁴⁹ Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, İstanbul 1996, sh.12.

⁵⁰ Besim Darkot, “Bursa”, İA, md., II, sh.809.

⁵¹ Gibbons, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu, terc. Ragıp Hulusi, İstanbul 1928, sh.4.

⁵² Kazım Baykal, Bursa ve Anıtları, muh. yer.

⁵³ M. Akdağ, Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, I, sh.393-394; Pars Tuğlacı, Osmanlı Şehirleri, İstanbul 1985, sh.69.

Bursa’da yerleşim birimleri; Sultan Orhan, Birinci Murad, Yıldırım Bâyezid, Çelebi Mehmed ve Sultan İkinci Murad tarafından kurulan külliyeler etrafında kurulmuş semtler ve mahalleler şeklinde oluşmuştur.

Bursa ele geçtikten sonra, Orhan Bey tarafından, kale içindeki manastır camie çevrildikten başka, iki de mescit yaptırıldı. Orhan Bey’in hanımı Nilüfer Hatun da kendi adıyla anılan suyun üzerine bir köprü yaptırdı. Bu tarihte iç kalenin sokakları taş döşeli idi. Bizanslılardan kalma evler de kullanılmaya devam etti.

Osmanlıların ilk zamanlarında, Hisar içinde yedi mahalle vardı. Fatih Sultan Mehmed devrine kadar ise Bursa’da; bir taraftan Hamzabey, diğer taraftan Yıldırım’a kadar geniş alanda kurulmuş 150’yi aşkın mahalle vardı⁵⁴. Bursa’nın şehir yerleşimi doğusunda Emirsultan’a, batısında ise Hamzabey’e kadar uzanmaktaydı. Her iki yönde bulunan Kaplıca ve Yıldırım mahalleleri ise, şehirden ayrı birer köy durumundaydı. Kaplıca tarafı köy iken mahalle olmuştur⁵⁵.

Diğer taraftan Anadolu ve Türkistan’dan gelip Bursa’ya yerleşen göçmenler de, kent içinde ayır mahallelerde yerleşmişlerdir. Türklerden önce Bursa’da yaşayan Tyni’ler Trakya’dan bu bölgeye göç etmişlerdir. Osmanlılar devrinde Bursa’ya, Oğuzların Kayı, Eğdir, Böğdüz ve Alkaevli boyları göçmüştür. Bu arada Kütahya’da bulunan Ermenilerin bir kısmı da Bursa’ya göç etmişlerdir⁵⁶.

XVI. Yüzyılda Anadolu’da yayılan Celali isyanlarından kaçan ahaliden bir kısmı da Bursa’ya yerleşmiştir. Bu göçler neticesinde Bursa’da nüfus kısa zamanda iki katma çıkmıştır.

Fetih sırasında gelen Abdal Mehmed, abdal Musa ve Abdal Murad gibi dervişlerin yerleştiği yerlerde de, birer mahalle oluşmuştur⁵⁷. 1573’ten XVII. yüzyılın sonuna kadar Bursa’da mahalle sayısı 170 kadardır⁵⁸.

Bursa, fetih sırasında iki bin evlik idi. 1485 senesinde Bursa’da yaklaşık 5 bin hane vardı ve bu da 25 bin nüfus demektir. 1530 yılında ise 6351 haneye karşılık 35 bin

⁵⁴ Prof. Dr. Halil İnalçık, “Bursa”, DİA, md., c.VI, İstanbul 1992, sh.447.

⁵⁵ Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, İstanbul 1996, sh.9.

⁵⁶ Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, İstanbul 1996, sh.14.

⁵⁷ Prof. Dr. Mustafa Kara, Bursa’da Tarikatlar ve Tekkeler I-II, Bursa 1990-1993, muh. yer.

⁵⁸ Mehmed Ziya, Bursa’dan Konya’ya Seyahat, İstanbul 1328, sh.117.

nüfusu vardı. Nüfus sayısı 1573 senesinde 70 bin civarına çıkmıştır⁵⁹. 19. asırda nüfusu 300 bin civarına kadar çıkmıştır⁶⁰. Bu nüfus o zaman Avrupa'nın bir çok büyük şehrinden daha fazlaydı. Ermeniler, Rumlar ve Museviler bu nüfus içinde azınlıktaydılar⁶¹.

c. Bursa'da iktisadi yapı

Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu ve gelişmesi sırasında, Osman Bey ve daha sonra Orhan Bey'in idaresindeki uç bölgelerinin, Bizans'ın en çok nüfuslu kasabalarıyla şehirleri ve çok kalabalık olan zengin ve mamur bölgelerinin karşısına düşmesi bölgenin önemini arttıran sebeplerdendi. Gerilerinde İzmit, Bilecik, İzmit ve nihayet İstanbul bulunan sınır boyları Rumlarıyla Osmanlı Beyliği topraklarında oturan Türkler arasında gayet faal bir ticari münasebet vardı.

Anadolu ve daha uzak memleketlerden pek çok insanların bu bölgelerde kurulan pazarlara alışverişe geldikleri, eski Osmanlı vekayinamelerinde mevcuttur⁶². Bursa, almışından sonra geçen sekiz-on sene gibi kısa bir zaman içinde burada oluşan ticari münasebetler ve gelişme Osmanlı memleketlerindeki ticari hayatın merkezi ve hatta diğer bölgelere de bir örnek teşkil ediyordu.

Devlet idaresindeki gelişme, yeni kurulan cami, medrese, tekke, imarethane vesair çeşitli müesseselere lüzumlu olan idare ve hizmet elemanları Anadolu'nun her tarafından gelmekteydiler. Bu hareketlilik, Bursa'nın ticari hayatında da gelişmeyi beraberinde getirmiştir. Osmanlı toprak sistemindeki mükemmel uygulamalar sebebiyle, Bursa'nın fethinden bugüne kadar geçen zaman içinde buradaki arazilerin sahiplerinin ve arazi çeşitlerinin, arazilerde yetişen ürünlerin ve senelik alman vergilerin nelerden ibaret olduğunu anlamak mümkün olmaktadır⁶³.

⁵⁹ Halil İnalcık, "XV. Asır Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihinin Kaynakları", İktisat Fak. Mecmuası, cilt XV/1-4, 1954, sh.53.

⁶⁰ Hüdavendigâr vilayeti ve kazalarının tahrirleri için bkz. Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli, Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri, I, TTK, Ankara 1988, muh. yer.

⁶¹ Şemseddin Sami, Kâmusu'l-A'lam, Bursa md.

⁶² Mesela Hoca Sadeddin Efendi, Tâcü't-Tevârih, I, sh.18,27, v.dd.

⁶³ Hüdavendigâr vilayetine bağlı Bursa kazasının tahrir neticeleri bütün ayrıntılarıyla bugün elimizdedir. Bkz. Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli, Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri, I, TTK, Ankara 1988, sh.1-70.

Orhan Bey zamanında Bursa'ya gelen İbn Batuta, şehrin büyük çarşılarında, güzel sokaklarından, şifalı kaplıcalarından bahsetmektedir⁶⁴. Bursa, İstanbul'un fethine kadar Osmanlı Devleti'nin bütün servetinin toplandığı bir yer olmuştur.

Bursa'ya yerleştirilen halk, ürettikleri yün, deri gibi iki temel hammadde ile Bursa'daki debbahanenin kurulmasına ve dokumacılığın gelişmesine zemin hazırlamışlardı⁶⁵. Bursa ovası, Uludağ'ın eteğinde geniş ve verimli bir ovadır. Fakat ovanın 19. yüzyıla kadar geniş bir bölümü bataklık idi. Bu nedenle buralarda, büyük ölçüde koyun, sığır ve manda bakıcılığı ile pirinç ekimi yapılmaktaydı⁶⁶. Bursa Osmanlı Devleti'nin olduğu kadar dünyanın da önemli bir iplik ve dokumacılık merkezi idi⁶⁷.

Orhan Bey zamanında Osmanlı idaresine alınarak devlet merkezi yapılan Bursa, konumunun elverişliliği nedeniyle çabuk gelişmiş ve büyümüştür. Anadolu'nun diğer yerlerinden gelen büyük miktarda nüfus, şehri sur dışına doğru genişletmiştir. Burada çok mühim bir şehir ahalisi oluşmuş, ticaret canlanmış, çeşitli merkezlerden göç eden tanınmış ulema ve ailelerin etkisiyle ileri bir kültür merkezi meydana gelmiştir.

Kültür hayatında büyük bir canlanma meydana gelmiş ve o asrın büyük insanlarını yetiştirmiştir. Bursa'da artık, Emir Sultan gibi büyük bir şeyh, Molla Fenari gibi bir âlim yetişmişti. Esnaf-Ahi teşkilâtı Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi iktisadî canlılık sebebiyle çok güçlenmişti.

Kısa zaman önce Türklerin eline geçmiş olmasına rağmen, Amasya, Tokat ve Ankara'yı da kendisine bağlayarak, siyasi, iktisadi ve kültür bakımından bütün Anadolu'yu temsil etmiştir. Câmileri, medreseleri, imaret ve tekkeleri, dârüşşifaları ile Osmanlı Devleti gibi büyük bir devletin temelini oluşturmuyordu. Osmanlılar zamanında bugüne kadar Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni devirlerinde kurulduğu bilinen tıp medreseleri, aslında ilk olarak Bursa'da ve fetihden hemen sonra kurulmuştur⁶⁸.

⁶⁴ "Bursa", Türk Ansiklopedisi, sh.458.

⁶⁵ Doç. Dr. Yusuf Oğuzoğlu, "Osmanlı Döneminde Bursa"; Bursa, KB, Ankara 1996, sh.36.

⁶⁶ M. Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, I, sh.143.

⁶⁷ Prof. Dr. Halil İnalçık, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", TTK, Ankara 1960, sh.47-65.

⁶⁸ Osmanlı Devleti'nde ilk hastahane ve tıp medresesi Bursa'da kurulmuştur. Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, III, Yeni harflerle, İstanbul 1975, sh.195-196.

Edirne ve İstanbul'un fethiyle Bursa eski merkeziliğinden sadece devlet idaresi bakımından bir ehemmiyet kaybetmiştir, iktisadî, kültür ve ilim bakımından ehemmiyetini her zaman muhafaza etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin sistemli ekonomisinin merkezi Bursa olmuştur, ilk akçenin bastırıldığı yer olarak Bursa'nın Osmanlı iktisadi hayatında çok büyük rolü olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde iktisadî hayatın temelini tarım ve hayvancılık oluştuyordu. Bu da ekincilik, bağcılık ve hayvancılıktan oluşurdu. Bursa ve Uludağ yaylalarında büyük sürüler halinde hayvancılık yaygınlaşmıştı. Bursa çevresinde bulunan Akçakoyunlu Aşireti'nin beslediği koyun sayısı o kadar fazla idi ki, devlet bu aşiretin âdet-i agnam'ını (koyun vergisi) ayrı bir mukataa olarak vergilendirmişti. Bursa'da fetihten sonra hızla artan hayvan besleyiciliği şehrin en büyük gelir kaynaklarından idi. İlk zamanlar miri malı koyun sayısı on bini aşıyordu.

Hayvancılığa bağlı olarak, dokumacılığın yanında dericilik de gelişmiştir. Bu dönemde kasaba büyüklüğünü aşan hemen bütün şehirlerde dericinin (debbağın) diğer esnaf kolları yanında, ayrı bir ehemmiyeti vardı. Üretilen mallar bir kaç açık pazar dışında, genellikle, hanlarda satılıyor ve bunlara "kapan" adı veriliyordu. Bu hanların yıllık kiralari oldukça yüksekti. Bu da buralarda yapılan ticaretin büyük ölçölere yükseldiğini göstermektedir. Mesela Bursa'da kapan olarak adlandırılan banın 1485'te yıllık kirası, 800 bin akçe idi. Miri malı olan ve yapımı 900 bin akçeye mal olan Cedid Hanı'nın yıllık kirası 90 bin akçe idi.

Bursa, Osmanlı idaresine geçtikten kısa bir süre sonra, siyasi bir merkez olduğu kadar, uluslararası bir ticaret merkezi durumuna de gelmiştir. Bu durum özellikle, Anadolu'da ticaret ağının gelişmesinin en mühim etkenlerinden biri oldu. Bursa'nın siyasi ve ticari bir merkez olarak gelişmesine sebep, Anadolu'yu çapraz olarak kesen eski ulaşım yolu bu dönemde tekrar ehemmiyet kazanmaya başlamış bu yolun son noktası İstanbul yerine, Bursa olmuştur.

1478-1500 arası Bursa kadı sicillerinde, Halepli ve Şamlı tüccarların Bursa'da faaliyette bulundukları, Frenk tüccarları ile Bursa pazarında baharat ve kumaş ticareti yap tıkan belirtilmektedir. Mesela, bu belgelerden birinde Bursalı tüccarlardan

Balıkçızade Hayreddin ile Hoca Mehmed'in bu karayolu ile Arabistan'a safran ve Bursa kumaşı götürdükleri ifade edilmektedir⁶⁹.

Osmanlı Devleti'nin ilk büyük esnaf teşkilatı Bursa'da kurulmuştur. Bu teşkilatın esasını teşkil eden Loncalar Bursa'm iş kollarında ağırlığını hissettirmektedir. Bursa dokuma sanayiinde çalışan işçiler, Osmanlı Devleti'nin öbür iş kollarında çalışan işçiler gibi, geleneksel Lonca sistemi içinde çıraklıktan kalfalığa ve ustalığa uzanan bir süreç içinde yetişiyorlardı. Bursa Şer'iyeye Sicilleri'nden anlaşıldığına göre, dokumacı işçilerinin Bursa'da daha çok parça başı hesabıyla çalıştıkları anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle günümüzdeki "fason" olarak adlandırılan üretim türü, geçmiş yüzyıllarda da uygulanmaktaydı. Yalnız tezgahı olan bir usta kendisine teslim edilen hammaddeyi üreterek parça başına bir ücret almaktaydı. Burada çok mühim olan bir uygulama göze çarpmaktadır ki, günümüze de ışık tutacak mahiyettedir, işçilere verilecek ücretlerin satış bedeli üzerinden belirlendiği anlaşılmaktadır ki, bugünkü üretim fiyatları ile işçi ücretleri arasındaki uçurumu önlemekteydiler.

Osmanlıların her devrinde tüm toplum ve ekonomi gruplarını teşkilatlandıran ve birlikte hareket ettiren kuruluşlar vardır. Bu içtimai teşkilatlar kendi içlerinde, kendi kendilerini denetleyen ve birbirlerine zincirleme sorumluluklarla bağlı kuruluşlar idi. Bursa'daki çarşı ve esnaflar da kendi içlerinde teşkilatlarla bağlı idiler. Bursa'da bulunan çok sayıda meslek grubu ve teşkilatı içinde sıkı kontrol organı olduğu Bursa Şer'iyeye sicillerinden anlaşılmaktadır⁷⁰.

Mesela, 1604 tarihli bir kadı sicilinde, orduya bazı meslek gruplarından Bursa'dan, 110 esnaf gönderildiği yazılıdır. Gönderilen bu esnafların kethüda ve yiğitbaşları kefil olarak tek tek yazılmıştır. Bu belgeden de Bursa'daki her meslek ve sanatın Kethüda ve Yiğitbaşısı olduğu anlaşıyor. Her sanatın büyüğüne Kethüda, ustabaşlarına da Yiğitbaşı denilmekteydi. Kethüdalar genellikle idari işlerle ilgilenirken, Yiğitbaşılar da teknik işlerle ilgilenirlerdi. Bu usul Lonca teşkilatının içinde yer alan kaidelere göre tatbik edilirdi⁷¹.

⁶⁹ Halil İncelik, "Bursa XV. asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", TTK, Belleten, sayı 93, Ankara 1960, mu.yer.; "Bursa"; md., Yurt Ansiklopedisi, 3. Cilt, sh.1635-1636.

⁷⁰ Bursa Şer'iyeye Sicilleri, B. 21, s.137'den naklen Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, sh.24.

⁷¹ Midhat Sertoğlu, Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, İstanbul 1958, sh.173,189.

Bursa’da her iş kolu, belirli bir çarşıda hizmet verip, bu esnaf örgütünün sıkı kontrolü altında idi. Esnaf grubu içinde işin ehli olmayanlara dükkan açılma izni verilmezdi. Mesela 1638’de bir Yahudi’ye Saray’dan simkeşlik izni verilir, ancak, Bursa’daki simkeşlerin şikayeti üzerine, yeterince yetişmemiş olduğu anlaşılan bu Yahudi’nin izni geri alınır⁷².

Bursa’da çok eski tarihlerden beri kurulduğu anlaşılan bu müesseseler dikkat çekmektedir. Bu kuruluşlar devlet tarafından kurulmadığı halde devletle olan münasebetlerinde uyum içinde devam etmişlerdir. Bu kuruluşlardan bazıları işçi sınıfı ile işveren arasındaki münasebetleri düzenlemekteydi. Ehl-i Hıref denilen bu iş hayatı kurumları hem iş buluyor, hem de işçi haklarını koruyordu⁷³.

Esnaflar örgütleri için bugünkü telif hakları olan sanat ve emek de koruma altına alınmıştır. Bir ustanın becerisi ve keşiflerinin bir başkası tarafından kopya edilmesi engellenmiştir. Mesela, 1639 senesindeki bir kadı sicilinde, Bursa ipek kumaşçılarından bir grup usta mahkemeye başvurarak, her ustanın bir özel nakışı bulunduğu ve her ustanın kendi nakışının işlenmesine karar verildiği söylenip, her kim bir başka ustanın nakışını işlerse aramızdan kovulması konusunda anlaşmaya vardık, denilmektedir⁷⁴.

Bursa’da, disiplinli çalışan, emeğin karşılığını veren ve haksızlıklara mani olan bu teşkilatların bölgenin ekonomik hayatını canlı tutmuş ve sonraki yüzyıllara çok daha gelişmiş bir şekilde aktarmıştır.

Bursa’nın iktisadi yapısı ve sosyal hayatının en belirgin özelliklerinden birisi de çarşı ve hanlarının zenginliğidir. Orhan Gazi’nin külliyesini, Hisar’dan oldukça uzak bir yerde yaptırması ile gelişmeye başlayan yapılaşma, bu külliyenin içine Emir Hanı (Bey Hanı)’nın yapılması ile hızlanmıştır. Sultan Orhan tarafından yaptırılan Emir Hanı, Bursa’nın ilk bedestenidir. Bedesten’in ilk yapıldığı yıllarda burada dokuma ürünleri satıldığı için bu isim verilmiştir.

İlk yıllarda Bursa Çarşısı, Tahtakale ile Emir Hanı arasında idi. Bedesten daha sonra, Yıldırım Bâyezid tarafından yaptırılan yeni çarşısına taşınmıştır. Bedesten bugün hâlâ kuyumcular çarşısı olarak kapalıçarşının merkezini oluşturmaktadır. Bedesten’in

⁷² Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, sh.25.

⁷³ Halil İnalcık, Bursa’nın Ticaret Tarihine Dair, TTK Ankara 1960, sh.46-66.

⁷⁴ Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, sh.25.

bulunduğu yer merkez olduğu için çarşılar ekseriyetle burada toplanmıştır. Sipahi Çarşısı, Gelincik Çarşısı, Hacı İvaz Çarşısı(Hacivat), Bakırcılar Çarşısı'nın bulunduğu bu büyük yere Uzunçarşı denilmekteydi⁷⁵.

Bursa'nın yakın çevresinden satılmak için ayrılan tahıllar, Gaile Pazarı olarak anılan çarşıda satılırdı. Bursa'ya gelen meyvaların satıldığı yer ise Kapan Çarşısı'dır. Bu çarşıda yaş meyva ve sebze satışı yapılırdı. Ulucami'in batısında bulunan bu çarşı da şehir merkezinde kalınca, Bitpazarı yanındaki hana taşınmıştır. Kapan Han da kiraya verilmiştir. 1485 yılında 266.667 akça getiren çarşı geliri, 1512 yılında 40 bin akçaya düşmüş, 1574 yılında ise tekrar 200 bin akçanın üzerine çıkmıştır⁷⁶.

O devrin bir diğer mühim ticari kuruluşu olan Atpazarı da, bugünkü pirinç hanı civarında idi. Atpazarında hayvan satışı yapılmaktaydı. Bursa büyüyünce Atpazarı, Kamberler Mahallesi civarına taşınmıştır. Bu pazarda satılan hayvanlardan vergi alınırdı. Koyundan gelen vergi, 1540-1570 yılları arasında 80-100 bin akçadır.

Gaile çarşısı genişleyince, tahıl getiren araçların pazara girememesi nedeniyle Karakadi Camii'nin karşısında, Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Semiz Ali Paşa tarafından yeni bir Tahıl Hanı yapılmıştır⁷⁷. Bu çarşıdan toplanacak vergi geliri de, üç yıllığına kiraya verilirdi. Bursa Gaile çarşısı mukataasından elde edilen gelir, 1498-1573 yılları arasında, 63 bin akçadan düzenli bir artış ile 230 bin akçaya yükselmiştir⁷⁸.

Bursa'da iktisadi hayatta önemli yere sahip belli başlı hanlar şunlardır:

- Bey Hanı (Emir Hanı); Orhan Gazi zamanında yapılmıştır. 1674 senesinde depremten dolayı hanın bir kısmı yıkılmış ve Hızır Beşe tarafından 90 bin akçeye tamir ettirilmiştir.

- İpek Hanı; Çelebi Sultan Mehmed tarafından Yeşil Camie gelir olsun diye yaptırılmıştır. Çelebi'nin imamı Hacı İvaz Paşa ta: an yapıldığı tahmin edilmektedir. 1579 senesinde 16 bin akçeye tamir ettirilmiştir. Bir müddet sonra da 123 bin akçeye kiraya verilmiştir.

⁷⁵ Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, İstanbul 1996, sh.22-23.

⁷⁶ M. Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, II, İstanbul 1979, sh.410-413.

⁷⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri, nr.4, s.11.

⁷⁸ M. Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, II, sh.410.

- Kapan Hanı; Sultan Birinci Murad Han tarafından yaptırılmıştır. Yapıldığı tarih ve mimarı belli değildir.

- Eski-Yeni Han; Demirtaş Paşazade Ali Bey'in oğlu Mahmud tarafından yaptırılmış ve yıllık 41 bin akçeye kiraya verilmiştir.

- Koza Hanı; Sultan ikinci Bâyezid İstanbul'daki Bâyezid Camiine gelir olsun diye yaptırmıştır.

- Pirinç Hanı; Sultan İkinci Bâyezid tarafından, İstanbul'daki Bâyezid camiine gelir olsun diye yaptırılmıştır. Yakupşah bin Sultanşah tarafından inşa edilmiştir.

- Geyve Hanı; Çelebi Sultan Mehmed tarafından Yeşil Camie gelir olsun diye yaptırılmıştır. Bugün bir kısmı harap olmuş hanın sağlam kısımları kullanılmaktadır.

- Kütahya Hanı; Yıldırım Bâyezid Han'ın damadı Emir Sultan vakfidir. 1600 senelerinde genel tamirâtı yapılmıştır.

- Fidan Hanı; Fatih Sultan Mehmed'in sadrazamının oğlu İbrahim Paşa tarafından 1470 tarihinde yaptırılmıştır. Daha sonra yanan han, kiracısı Yakup Bey tarafından onarılmıştır.

- Tuz Hanı; Bu hanı Umur Bey yaptırmıştır. Kısmen harap olmuşsa da sağlam kalan kısımları kullanılmaktadır⁷⁹.

d. Nüfus

Bursa göçlerle kurulmuş bir kenttir. Bursa'da, tarihi süreç içinde çok çeşitli göç akınları olmuştur. Bu göçler sırasında farklı yerlerden Bursa'ya, değişik ulus ve topluluklar yerleşmiştir.

Türklerden önce Bursa'da yaşayan Tyni'ler bile, Trakya'dan bu güzel beldeye göç etmiştir. Daha sonra da Bursa'ya, Türkler, Orta Asya bozkırlarından kopup gelmişlerdir. Daha çok Oğuzların Kayı, Eğdir, Bügdüz ve Alkaevli boyları göçmüştür. Bu arada Kütahya'da bulunan Ermeniler Bursa'ya göçmüşlerdir. Ardından da Yahudiler Bursa'ya yerleştiler.

⁷⁹ Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, sh.23, Rüknettin Akbulut, Turistik ve Ekonomik Bursa, İstanbul 1973, sh.15.

Bursa Orhan Bey tarafından fethedildiği zaman ancak 2 bin evlik idi. Fetih sonunda kentte birçok sosyal tesisler yapıldı. Bu nedenle özellikle Orta Asya'dan gelen göçler ile Bursa'nın nüfusu arttı.

1485 yılında Bursa'da yaklaşık 5 bin hane bulunur ki, bu 25 bin nüfus demektir. 1530 yılında ise Bursa'da 6351 hane vardı. Bu da yaklaşık 35 bin nüfus demektir. Bu tarihlerde başlayan Celali ayaklanmaları nedeniyle, güvenli olduğu için Bursa'ya yoğun bir göç yaşanmıştır. 1573 yılında Bursa'da nüfus ikiye katlanarak 70 bin civarına ulaşmıştır⁸⁰.

Bu nüfus, Bursa'nın o tarihte Avrupa'nın bir çok önemli kentinden büyük olduğunu gösterir. Ancak bu tarihten sonra Bursa nüfusu biraz azalma göstermiştir. Özellikle yangın ve depremler neticesinde Bursa tahrip olmuştur. XVIII. yüzyılda Bursa merkez ilçede, 16.138 erkek vergi yükümlüsü vardı. Bu sıralarda kazalardaki erkek vergi yükümlüsü sayıları ise şöyledir: Orhaneli 4972, Gemlik 2972, Kete 4192, Pazarköy/Orhangazi 5414, Kirmastı/M. Kemal Paşa 2874, İznik 4177, Yenişehir 6817, Karacabey 5425, İnegöl 6187 ve Mudanya 1498 idi.

XVIII. yüzyılın başlarında Hüdavendigâr Livası'nı bağlı olan Bursa ve diğer sancakların toplam nüfusu ise şöyleydi: 62.768'i Müslüman; 10.832'si reaya; 627 Ermeni ve Yahudi olmak üzere toplam 77.017 vergi yükümlüsü erkek vardı.

XVI. yüzyılın başından itibaren ise, Celali ayaklanmaları sırasında, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden kaçanlar Bursa'ya yerleştiler. Bu göçler o kadar çok olmuştur ki, Bursa'nın nüfusu bir kaç kat artmıştır.

Bursa'da gayrimüslim nüfusu azalmak yerine devamlı çoğalma göstermiştir. 1487 yılında Bursa'da gayrimüslimlerin oranı yüzde 1.44'tür. 1521 yılında ise bu oran yüzde 3.01'dir. 1573 yılında Bursa'da; 12.097 müslüman haneye karşılık 735 hane gayrimüslim yaşamaktaydı. Gayrimüslimlerin oranı ise bu tarihte sadece yüzde 6.07'dir⁸¹.

Bu tarihten sonra gayrimüslimlerin oranı, müslümanlara karşın sürekli artmıştır. Bunun önemli bir nedeni, Türklerin savaşırlara gidip ev bark kuramayışı ve savaşlarda

⁸⁰ Prof. Dr. Halil İnalçık, "XV. Asır Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihinin Kaynakları", İktisat Fakültesi Mecmuası, c.XV/1-4, 1954, sh.53.

⁸¹ Hüseyin Özdeğer, Bursa Şehri Tereke Defterleri, İstanbul 1988, sh.78.

ölmeleridir. Ancak bu oranın artmasında başka nedenlerin de olduğu anlaşılmaktadır. Bursa'da çok önemli oranda köleler de bulunmaktaydı. Kölelerin azad edilerek yerleşmelerine imkan verilmesi ile onların da nüfusu etkiledikleri bilinmektedir. Fatih Sultan Mehmed Han'ın Mora'yı fethiyle burada bulunan Yunanlıların bir kısmı Bursa'ya yerleştirilmiştir.

XVIII. Yüzyılın başlarında Bursa'da 10.552 hane Müslümana 5.586 gayrimüslim yaşamaktaydı. Gayrimüslimlerin oranları bu tarihlerde yüzde 34.69'a çıkmıştır. Bu oran daha sonra yüzde 36.08'e çıkmıştır. Bursa gayrimüslimlerin oranının yükselmesi nedeniyle, devlet, göçmenlerin çoğunluğunu Bursa civarına yerleştirmiştir. Bu sebeple Bursa merkezindeki gayrimüslim nüfus oranı kısa zamanda yüzde 22.36'ya düştü. Bir ara yüzde 21.77'ye de düştüğü görüldü. Sancak genelinde de oldukça fazla gayrimüslim vardı. Bursa sancağında gayrimüslim oranı yüzde 31.82 iken, göçmenlerin yerleştirilmesi ile bu oran da yüzde 25.09'a düşmüştür.

Bu gayrimüslimlerin en eskisini Rumlar oluşturmaktaydı. Rumlar Bursa'da yüzyıllardan beri yaşamaktaydı. Ancak XV. yüzyılda Rumların Bursa'da oldukça az olduğu bazı belgelerden anlaşılmaktadır. Özellikle ortaçağdan kalma köylerde Rumlar yaşamaktaydı. Gemlik ve Mudanya arasındaki kıyılarda bulunan köylerin büyük bölümünde de Rumlar yaşamaktaydı.

Rumlar Bursa'da oldukça rahat bir yaşam sürmekteydiler. Kendi yöneticilerini kendileri seçerlerdi. Cemaat lideri papaz idi.

1530 yılında Bursa'da 70 hane Rum vardı. Bu da oran olarak yüzde bir demektir. Ancak daha sonra Rumların oranı hem köylerde hem de merkezde giderek artmıştır. XVI. yüzyılda Bursa'da Rumların bulunduğu mahalleler şunlardı: Karamani, Hacıılyas, Balıkpazarı, Demirkapı, Dayıoğlu, Ulucami, Maksem, Orhan, Hocaenbiya, Umurbey, Azeb bey, Kuruçeşme, Kayabaşı, Yahşibey ve Ahmetbey mahalleleri idi. XV. yüzyılda Hisar içinde de Rumların yaşadığı bilinmektedir. Belgelerden anlaşıldığına göre Rumlar, Balıkpazarı ve Kuruçeşme'nin dışındaki yerlerde Müslümanlar ile birlikte yaşamaktaydılar. Rumların Bursa'da yaşadıkları en eski mahalle, Çakırhamam'dan Yahudilik'e kadar inen ince bir hat üzerindeki kenarlarda idi. Bu mahalleye Kırkmerdiven denilmekteydi. Aynı zamanda kiliseleri de buradaydı. Bugün

Tophane'nin hemen altında bulunan Bitinya parkında kalıntıları vardı. Rumların yaşadığı ikinci önemli mahalle de Demirkapı'dır. Bu mahalle Sultan Birinci Murad devrinde, Demirkapı'dan getirilen Rumlar tarafından kurulmuştur⁸².

Bir diğer Rum mahallesi de, Muradiye ile Hisar arasında bulunan Kayabaşı Mahallesi'dir.

Hüdavendigar Vilayeti'nde yaşayan Rumların tamamı ise 61.751 nüfus idi.

Bursa'da yaşayan diğer bir azınlık ise Ermeniler idi. asıl yurtları Doğu Anadolu olan Ermenilerin Bursa bölgesinde oldukça yoğun olarak bulunmaktaydılar, ilk defa Orhan Bey zamanında, Kütahya'daki Ermeniler Bursa'ya gelmiştir. Kütahya Ermenileri, Bizans imparatoru Diojen tarafından, Türklerle yaptığı savaşta güvensiz görüldüğü için Kilikya bölgesine sürülmüşlerdi. Daha sonra da Kütahya'ya gelip yerleşmişlerdi. Bursa'nın fethi ile Sultan Orhan onları Bursa'ya davet etmiştir. Fatih Sultan Mehmed Han da, İstanbul'u fethedince, Bursa'da yaşayan Ermenileri İstanbul'a getirdi. Buradaki Ermeniler karışıklık çıkardıkları için sürgün edilmişlerdi. Bursa merkezinin dışında da bazı köylerde Ermenilerin yaşadığı bilinmektedir.

Bursa'daki Ermeniler büyük ölçüde, Karaağaç Mahallesi'yle, Kurdoğlu ve Sedbaşı'nda yaşamaktaydı. Ancak en büyük Ermeni mahallesi olan Karaağaç mahallesinde 1487 yılında hiç Ermeni yoktu. Ermeniler XV. yüzyılda başka mahallelerde yaşıyorlardı. Sultan Çelebi Mehmed Han, Yeşil Câmii'ni yaptırırken, burada hizmet görsünler diye Ermenileri getirttiği kayıtlarda mevcuttur. 1464'teki sicil kayıtlarında Ermeniyyun isimli bir mahalle vardır. Ermenilerin ilk önce bu mahallede yaşadıkları sanılmaktadır. Yine bu devirde Hisar'da da Ermenilerin yaşadığı bilinmektedir.

Bursa'da belirgin olarak bulunan başka azınlık ise Yahudilerdir. Yahudiler ekseriyetle, İstanbul ve Bursa'ya V. Ferdinand zamanında, İspanya'dan kovulmaları üzerine gelip yerleştiler. Fakat daha önce Bursa'da Yahudilerin varlığı bilinmektedir. Sultan Orhan zamanındaki kayıtlarda Yahudilerin buralarda bulundukları anlaşılmaktadır. Osmanlılardan çok önce Yahudilerin Bursa'da M. Ö. 79 yılında bir kolonisi bulunduğu tesbit edilmiştir. 1530 yılında Bursa'da 117 hane Yahudi vardı⁸³.

⁸² Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, sh.32.

⁸³ Raif Kaplanoğlu, Bursa yer Adları Ansiklopedisi, sh.33.

1573 yılında ise hane sayısı 128'e çıktı. Bu yükselmenin sebebi ispanya Yahudilerinin buralara da yerleşmesidir.

Bursa'da yaşayan başak bir azınlık ise Kıptiler'dir. Bursa'da çok eski tarihlerden bu yana, az da olsa Kıpti yaşamaktaydı. Kıptiler de diğer azınlıkların hukukuna tabi idiler ve tıpkı gayrimüslimler gibi cizye vergisi vermekteydiler. Kendi yönetimlerinde ve örflerinde serbest idiler. Kıptilerin başkanlarına Çeribaşı denilirdi. Evliya Çelebi'nin kaydettiğine göre Bursa'da bir Kıpti Mahallesi olduğu anlaşılmaktadır. Bursa'da Kanberler ve Demirkapı mahallerinde Kıptiler yaşamaktaydı, nüfusları hakkında tam bir bilgi edinilmemekle birlikte 25 hane ile 45 hane arasında oldukları anlaşılmaktadır.

Bursa'nın nüfusuna etki eden ve zaman zaman artmasına ve zaman zaman da azalmasına sebep olan bir diğer husus da yabancılarıdır. Bursa'da, çeşitli dönemlerde Türkistan, İran ve Avrupa'dan gelen tüccarlar da yaşamaktaydı. XV. yüzyılda Avrupalıların Bursa'da ikamet ettikleri bir mahalle vardı. Bunun yanında Venedikle, Rus ve çeşitli uluslardan yabancılar, çoğunlukla Pirinç Hanı'nda kalırlardı. Bunlar devamlı olmayan geliş gidişlerini buralarda kalarak geçirirlerdi. XVIII. yüzyılda Bursa'da 84 Alman, 174 Fransız, 43 İngiliz, 29 Amerikalı ve 41 İtalyan yabancı yaşadığı bilinmektedir.

Bursa'da yaşayan ve göçyolu ile Bursa'ya gelen Müslümanların başında Çerkesler gelir. Kafkasya bölgesinden Bursa'ya getirilen Çerkesler Bursa ve civarına yerleştirildiler. Bu Kafkas göçmenlerin çoğu Çerkesler, Gürcüler, Dağıstanlılar, Abhazlar ve Ahıska Türkleridir. Gürcülerin büyük kısmı Gemlik, İnegöl ve İznik'e yerleşirken, Abhaz ve Ahıskalıları ise İnegöl'e yerleşmişlerdir. Ayrıca Karacabey ilçesinde 8-10 Çerkeş köyü vardı. Mustafa Kemal Paşa'da ilk zamanlarda 2 Çerkeş köyü kurulmuşken, sonraları bu sayı artmıştır. Orhangazi'de iki Gürcü, Yenişehir'de bir Çerkeş köyü vardı.

Bursa ve çevresinde az da olsa Boşnak ve Tatar göçmeni de yaşamaktaydı. Fakat nüfusları hakkında kesin olarak bilgi elde edilememiştir. Bu azınlıklar XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Samanlı Dağları eteklerinde, Yeniköy, Keramet köyü ve Cihanköy'de yerleşmişlerdir. Karacabey ve Mustafa Kemal Paşa'ya Tatarlar çok eski zamanlarda yerleştirilmişlerdir⁸⁴.

⁸⁴ Raif Kaplanoglu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, sh.37-38.

V. BURSA'NIN COĞRAFİ KONUMU, İKLİM VE YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ

Bugün Türkiye yüzölçümünün yaklaşık %1,5'ini kaplayan ve toplam nüfusunun binde 25'inin yaşadığı Bursa, ülkemizin kuzeybatısında, Marmara Bölgesi'nde 28 10' ve 30 00' doğu boylamları ile 40 40' ve 39 35' kuzey enlemleri arasında yer alır. Bursa'yı doğudan Bilecik, kuzeydoğudan Sakarya, kuzeyden İzmit, kuzey ve kuzeybatıdan Marmara Denizi, güneybatı ve güneyden Balıkesir ile Kütahya çevreler. Yüzölçümü 11.027 kilometrekaredir.

Bursa iklimi; Akdeniz ile Karadeniz iklimleri arasında bir geçiş niteliği göstermektedir. İklim, denize olan uzaklık kıyıya paralel dağların ve dağlarla kuşatılmış çukur ovaların varolması, yükseklik farkları gibi etkenlerle çok çeşitlidir. Ana çizgileriyle Anadolu topraklarının çeşitli kısımlarında hâkim olan üç iklim tipinin niteliğini taşır ve birinden birine geçer. Aslında bu iklim çeşitliliği Anadolu'nun bitkileri üzerinde ve tarım ürünlerinde eşi bulunmaz bir çeşitliliğe sebep olmuştur. Gemlik körfezi kıyılarında ve hatta İznik Gölü çevresinde yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağışlı olan Akdeniz iklimi hüküm sürerse de kuzey rüzgarlarına az çok açık bulunan bu kıyılarda yazlar Akdeniz ve Ege kıyılarındaki kadar sıcak olmaz. Kışları çok sert geçmez, nisbeten serindir. Bursa'da, yaz dönemlerinde de şiddetli bir kuraklık görülmez. Yıllık sıcaklık ortalaması yaklaşık 14,4. Bu sıcaklık, yazları ortalama (Temmuz ayında) 22-23, kışları 7-8 dir⁸⁵.

En çok yağış kış ve ilkbahar aylarında düşmektedir. Ortalama 650 mm civarında olup genelde yağmur şeklinde ve cephesel kökenlidir. Kışın Uludağ gibi zirvelere yağış kar şeklinde düşmektedir. Zaman zaman kar ovada da görülür. Bu iklim bağların ve bilhassa zeytin ağaçlarının yaşamasına son derece elverişlidir. Bu elverişlilik tarihten günümüze kadar burada yaşayan halkların dikkatlerini çekmiş ve ona göre yaşama şartları oluşturmuşlardır.

Kıyı dağlarının alçak yamaçları, zeytinliklerin, bağların ve dutlukların dışında kalan yerleri maki denilen yaz-kış yapraklarını dökmeyen çalılıklar ve kokulu bitki örtüsleriyle kaplanmıştır.

Bursa çevresinin genel görünümünü oluşturan yerşekilleri yüksekliği 400-500 civarında ovalar ile yükseltisi fazla olmayan engebeli sahalardan oluşur. En yüksek

⁸⁵ "Bursa", Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl il, Dünü, Bugünü, Yarını, cilt 3, sh.1612.

noktası Bursa'nın gerisinde yer alan 2500 metre yükseklikteki Uludağ'dır. Arazi şekilleri bakımından Bursa, Marmara Bölgesi engellerinin belirgin unsurları olan Doğu, Batı yönlü çukur alanlarla birbirlerinden ayrılmış dağ kütlelerini içerir. Topraklarının % 48'e yakını platolardan oluşmuş tur. % 35'ini dağların kapladığı Bursa topraklarında ovaların payı % 17 dolayındadır. Çöküntü alanlarının başlıcalarını İznik ve Ulubat gibi tektonik oluşumlu göllerle, Bursa, Yenişehir ve İnegöl ovaları oluşturur.

Bölgenin çukur alanları Ege denizine açılan benzerlerinde görüldüğü gibi devamlı oluklar şeklinde olmayıp, teşbih taneleri gibi bir sıraya dizilmiş bulunurlar.

Dağlar, genellikle doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Bunların en önemlisi Uludağ'dır⁸⁶. Bileşiminde granit, billursist ile mermerlerin yer aldığı Uludağ'ın zirveleri 2500 metreye varır ve dağ kitlesi Güney-Doğuya doğru Domaniç dağlarıyla devam eder. Batısı Domaniç Dağları'nın bir bölümüyle engebelenen Bursa topraklarında, Orhaneli ve Keleş ilçelerinin çevresinde bulunan Gökçedağ, Akdag ve Eğriöz Dağları da bulunmaktadır.

Bursa coğrafyasında yer alan mühim dağlardan, Kuzeyde İzmit Körfezi-Sapanca gölü-Adapazarı ovası alanı ile daha güneydeki Gemlik Körfezi-Iznik Gölü-Pamukova çukur alanı arasında batıya doğru gitgide alçalarak Bozburunda sona eren Samanlı Dağları uzanır. Diğer dağlar ise, Katırlı Dağları, Mudanya Dağları, Karadağ, Asarcık ve Sincan Dağlarıdır.

Ovaların büyük yer kapladığı Bursa'da, İznik Ovası, Yenişehir Ovası, Bursa Ovası, Çayırköy Ovası, Karacabey Ovası, Mustafa Kemal Paşa Ovası, İnegöl Ovası vardır. Akarsuları; Nilüfer Çayı, Delçay, Mustafa Kemal Paşa Çayı, Küçükkaradere Suyu, Göksu'dur. Gölleri; Ulubat Gölü, İznik Gölü, Gölbaşı Baraj Gölü, Hasanağa Göleti, Burcun Göleti'dir.

⁸⁶ Uludağ, eski zamanlardan beri çeşitli isimler almıştır. Mısırlılar buraya, gürgen ağaçlarının çokluğu sebebiyle, Misos ismini vermişler, Romalılar zamanına kadar bu isim devam etmiştir. Bundan sonra caloyres ismi de kullanılmıştır. Lidya hükümdarlarından Crezos'un oğlu Aits ile Kral Midas'ın yeğeni olan Adreste arasında Uludağ'da bir kanlı savaş olmuş ve Alis burada katledilmiştir. Bizanslılar, yüksek ve azametli tepeleri kutsal sayar ve bunlara Olymp derlerdi. Uludağ da bunlardan biridir. Keşişlerin, mabetlere yakın olmak için yaptırdıkları manastırlara rastgelen Osmanlılar ise buraya Keşiş Dağı adını vermişlerdi. Bakz. Bursa'ya coğrafi bakış ve Uludağ, Bursa, sh. 3-4.

Bursa topraklarında Bakır, Kurşun, Çinko, Demir, Krom, Manganez, Volfram, Asbest, Bor Mineralleri, Kalker, Dolomit, Manyezit, Mermer ve Linyit madenleri bulunmaktadır.

VI. FİZİKİ COĞRAFYA BAKIMINDAN TİCARET YOLLARI VE BURSA

Bursa, Osmanlı idaresine geçtikten kısa bir zaman sonra siyasi bir merkez olduğu kadar milletlerarası bir ticaret merkezi haline gelmesi; Anadolu ticaret yolları sisteminin gelişmesine yol açan en büyük âmil olmuştur. Bursa'nın siyasî ve ticarî bir merkez olarak yükselmesine muvazi olarak Anadolu'yu kaplayan eski ticaret yolu, bu devirde tekrar gittikçe artan bir ehemmiyet kazanmaya başlamış ve İstanbul yerine müstesna bir nokta olan Bursa'ya yönelmiştir.

O zaman Anadolu'nun jeopolitik ve iktisadî-beşerî coğrafyasında ne kadar bir değişme meydana geldiğini anlamak için, XIII. asrın ilk yansı ile XIV. asrın son yansını bu bakımdan birbirlerine kıyaslamak yeter. Alaüddin Selçukî zamanında, Türkiye'nin iktisadi ve siyasi merkezleri Antalya-Akşehir-Sinop hattının doğusundayken, Osmanlıların Bursa'yı fethiyle, bu üstünlük yukandaki hattın aksine, Bursa çevrelerine ve Ege bölgesine geçmiştir⁸⁷.

Türkmen unsurların, Bizans'ın elinde kalan Batı Anadolu ve Marmara sahilleri derinliklerine kadar nüfuz ettikleri ve bu şekilde Rumlarla Türklerin birbirleriyle münasebetleri ile tek düze bir iktisadi yapı teşkil ettikleri uç bölgelerinde, Anadolu'daki beyliklerinkine nazaran, Osmanlı Beyliği'nin elinde bulunan arazinin hem jeopolitik, hem de iktisadi-beşeri coğrafya bakımından daha üstün bir vaziyete sahip olduğuna şüphe yoktur⁸⁸.

1432'de bir Osmanlı Hac ticaret kervanıyla Şam'dan Bursa'ya gelmiş olan Bertrandon de La Broquiere, bize bu yol hakkında en eski bilgiyi seyahatnâmesiyle aktarmıştır. O, Şam-Halep-Adana-Konya-Akşehir-Karahisar-Kütahya yolu ile elli günde Bursa'ya gelmiş, yolda rastgeldiği her milletten tüccarı da yazmıştır. Akşehir'de 25 kadar Arap tüccarı, Bursa'da yerleşmiş Floransalı ve Cenevizli tacirler görmüş, burada ticaret yapan diğer milletlerden olan tüccarlarla görüşmüştür. Bundan da

⁸⁷ M. Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, I, sh.123.

⁸⁸ M. Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, I, sh.123-124.

anlaşıyor ki, Bursa'nın coğrafi konumu büyük ehemmiyet arz etmekteydi. Ticaret yolu, kolaylık isteyen ve ulaşılması en kolay olan mekânlardan geçirdi. Bursa'nın üst kısımdan limanlara ve Anadolu'dan ticaret yollarına açık oluşu buranın ehemmiyetinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Osmanlı memleketlerine göre çok uzak sayılan Hint tâcirleri dahi Bursa'da ticaret yapıyorlardı⁸⁹. Bursa bir başka ticaret yolu olan İran ipek yolu merkezi durumundaydı. 14. asırdan itibaren Bursa'da İranlı tüccarların da bulunduğunu gösteren vesikalar vardır⁹⁰.

VII. SEYAHATNAMELERDE BURSA'NIN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

Bursa şehri, tarihi ve kültürel geçmişinin zenginliği bakımından daima dikkatleri üzerine çekmiştir. En eski çağlardan beri mühim geçitlerin ve ticaret yollarının geçiş yeri olmasıyla da buradan geçen seyyahların kitaplarına da konu olmuştur. Dünyanın meşhur seyyahları bu bölge hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermişlerdir. Bu bilgiler içinde Bursa'nın iktisadî, siyasî ve kültürel hayatının o zamanki durumunu bulmak mümkündür. Bu seyahatnamelerde şehirde; kaç hane bulunduğunu, daha çok ne ticaretinin yaygın olduğunu, şehrin nüfusunu, halkın geçim kaynaklarını, pazar ve ticaret yerlerini ve satılan malları, yabancı tüccarların neler getirip, neler götürdüklerini tesbit etmek mümkün olmaktadır.

XIV. Yüzyılın meşhur seyyahlarından İbn Batuta, Bursa ve civarına yaptığı seyahati şöyle anlatıyor:

Bursa Sultanı İhtiyarüddin Orhan Bey İbn Sultan Osmancık'tır. Sultan Orhan mal varlığı, şehirleri ve askerleri itibarı ile Türkmen meliklerinin en büyüğüdür. Yüze yakın kalesi vardır. Zamanını genellikle teftiş amacıyla kalelerini dolaşıp buralarda bir müddet kalarak geçirir. Bursa'dan İznik'e doğru yola çıktık. Oraya varmadan önce Görele⁹¹ denilen köyde Ahiler'den birinin zaviyesinde geceledik. Buradan harekede etrafında

⁸⁹ Bursa Şer'îye Sicil Defteri, Nr.A 3/3, vesika no 9.

⁹⁰ Halil İncalcık, Bursa'nın Ticaret Tarihine Dair, TTK, Ankara 1960, sh.57-60.

⁹¹ Görele aslında Görükle'dir. Nilüfer ilçesine bağlı bir beldedir. Köyün bulunduğu yer sürekli havadar, rüzgar sürekli bu köyde örük gibi estiği için Körüklü adı verildiği söylenir. Rumca'da ise Görüklü "Yeşil Tepe" manasınadır. Görükle de yeşil bir tepe olduğu için buraya bu isim verilmiştir. Bakz. Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, Bursa 1996, sh.145.

ekşi nar ağaçları bulunan nehirler arasından bir gün boyunca giderek İznik'ten sekiz mil uzaklıkta bulunan bir göle geldik.

Şehre, köprüye benzer ve yalnız bir süvari geçebilecek genişlikte olan bir yoldan başka giriş yoktur, İznik bu şekilde müdafaa edilip, göl, etrafını çevirmiştir, İznik dört sur ile çevrilidir. Her iki sur arasında su dolu bir hendek bulunur. Şehre istenildiği zaman kaldırılabilir ahşap köprüler vasıtasıyla girilir. Şehrin içinde evler, bahçeler ile tarlalar bulunur. Herkesin bir diğerine bitişik evi, tarlası ve bahçesi vardır. Su yakın olan kuyulardan çıkarılır. İznik'te her çeşit meyve yetiştirilir. Ceviz ile kestane bol ve ucuzdur. Burada yetişen İzari isimli üzümün benzerini başka bir yerde görmedim⁹².

İbn Batuta'nın verdiği bu bilgiler Orhan Gazi devri Bursa ve civan için çok mühimdir, iktisadi hayat ve yerleşim hakkında açıklayıcı bir fikir elde edilmiş olunuyor.

1432 senesinde bir Fransız seyyahın seyahatnamesinde Bursa şehri şöyle anlatılıyor:

Bursa güzel bir şehir olduğu gibi bir ticaret kentidir de. Olympus (Uludağ) denilen bir tepenin eteğinde kurulmuş büyük bir kenttir. Dağdan inen bir ırmak şehrin bir çok yerlerini dolaşır ve köylerin arasından geçerek akar. Şehrin alçak bir tepe üzerinde kurulmuş güzel bir kalesi ve kalenin surları içinde bin ev ile birlikte şehir valisinin ikâmetgâhı bulunuyordu. Bu şehrin valisi Sultan ikinci Murad'dan 50 bin düka altını maaş alırdı. Emrinde yirmi bin askeri vardı, ilk hükümdarlar burada gömülüdür. Bursa'da güzel müesseseler, hastahaneler ve ihtiyaç sahiplerine Allah rızası için ekmek, et ve içecek dağıtılan üç-dört yer vardır. Bursa tüccarları Fransız seyyahlarını gezdirirler. Bursa şehrinin ileri gelenlerinden ve esnaf teşkilatının başı Hacı Borak'a teşekkür ve veda için gittim. Buraya çoğunlukla İran'dan ipek ticareti yapan İran tüccarları geldiği gibi Venedik ve Ceneviz tacirleri de gelirler.

Bursa pazarında her çeşit ipekli kumaşlar, değerli taşlar ve çok sayıda inciler, pamuklu kumaşlar satılır. Başka şehirlerden gelen pamuklular ve beyaz sabun da satılır⁹³.

⁹² İbn Batuta Seyahatnâmesi Tercümesi, I. cüz, sh.20-30, İstanbul 1291, Süleyman Efendi Matbaası.

⁹³ Bertrandon de la Broquiere, La Voyage d'Outremer, Yay. Schefer, Paris 1892, 23-28.

Polonyalı Simeon'un seyahetnâmesinde (1608) Bursa şehri hakkında şu bilgiler yer alır:

- “Mudanya'dan hareket ederek, şimdi Bursa denilen şehre kadar olan kara yolunu bir buçuk günde katettik. Geniş bir şehir olan Bursa'da üç yüz hane Ermeni, beş papaz ve küçük bir ahşap kilise vardı. Burası çok latif ve bol meyveli bir yer olduğundan bir ay kaldık. Şehrin civan kamilen bağ ve bahçelikti. Ortasından küçük bir çay akıyordu. Fakat havası çok sertti. Orada eski binalar ve büyük yapılar ve camie çevrilmiş kubbeli kiliseler vardı, iri taşlarla yapılmış çok büyük mescidi vardı.

Şehir dışında, muazzam, şifa verici ılıcalar ve kaplıcalar vardı. Kaplıcaların içi o kadar temiz ve berrak tutuluyordu ki bir kıl göze çarpmıyordu. Bu büyük binaların biraz ötesinde onu aşkın küçük kaplıcalar vardı. Bunların içine girince rahatlıyor ve bütün sıkıntı ve gurbet acılarını unutuyordum.

Şehrin öbür tarafında, Yedi Genç'in⁹⁴ ölüm uykusuna daldıktan sonra tekrar dirildikleri ve mezarlarının hâlâ mevcut bulunduğu Keşiş Dağı denilen Olimpos dağı vardır. Dağın zirvesinde halen harap bir vaziyette olan bir kilise vardır. Erciyes'ten daha büyük ve yüksek olan bu dağda yaz ve kış her zaman kar bulunur. Kilisenin bulunduğu yere kadar dağa çıktık fakat daha yukarıya gidemedik. Çünkü hava burada çok soğumuştur. Oradan şehrin yansının Celâliler⁹⁵ tarafından yakılmış ve yokedilmiş olduğunu gördük”.

Meşhur seyyah Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Bursa Şehri hakkında daha ayrıntılı bilgiler verilmektedir:

Bursa Kartacalı Annibal'ın verdiği plan üzerine Bitini (Bithinia-Bitinya) hükümdarlarından II. Prusyas tarafından kurulmuştur.

Bursa kalesini yapanın kim olduğu bilinmemektedir. Yalçın kaya üzerine kurulmuş dört köşe bir kaledir. Çevresi 10 bin adımdır. 6 bin bedeni, 67 kalesi, 15 kapısı vardır. Osmancık (Sultan Osman) kaleyi üç kez kuşatmış başaramamış sonra 726'da (1326) oğlu Orhan Gazi tarafından kuşatılmış ve alınmıştır. Osman Gazi'ye Bursa'nın fetih müjdesi verildikten sonra vefat etmiş, Orhan Gazi de Bursa'ya giderek

⁹⁴ İslâm tarihinde Eshâb-ı Kehf olarak bilinen 7 uyurlar.

⁹⁵ Celâliler; Anadolu'da eşkiyalık yaparak, bir çok yeri tahrib eden eşkiya gurubunun genel ismidir: bozoklu Celal isminde bir eşkiyanın başlattığı bu ayaklanmalar daha sonra hep bu isimle anılmıştır.

padişah olmuştur. Bursa yeni fetholunduğunda Kayseri, Konya, Niğde, Aydın, Saruhan, Larende, Darende, Maraş taraflarından müslümanlar ile Belh, Buhara ve Horasan taraflarından nice erenler gelip şehre yerleşmişlerdir.

İç kalesi ikibin hanedir. İç kalede bağı bahçesi olmayan dar evlerdir. 7 mahalle, 7 mihrab, 20 dükkânı, bir hamamı ve bir çarşısı vardır. Sultan Orhan Camii iç kalede olup Orhan Gazi burada medfundur.

Aşağı kale Sultan Üçüncü Mehmed zamanında yapılmıştır. Keşiş Dağı eteğinde doğudan batıya uzanır. Çevresi 15 bin adımdır. İçinde kat kat 23 bin ev vardır. Yukarı iç kalede padişahlara mahsus büyük bir saray olup içinde 3 hamamı, 600 dükkânı vardır. Dar yerde olduğundan bahçesi yoktur.

Bursa'da 176 Müslüman, 7 Ermeni ve 9 Rum mahallesi ile 6 cemaat Yahudi, bir mahalle Kıptî ile Muradiye yolu üzerinde bir miskinler (cüzamlılar) mahallesi vardır. Şehir düz bir yerde olup meyve ağaçları ile çiçekleri boldur.

Bursa'da camiler 1040 tanedir. Ulu Cami'i Yıldırım Bâyezid Han yaptırmıştır. Orhan Gazi Camii, Bursa'nın fethinde yapılan ilk camidir. Ayrıca Gazi Hüdavendigâr yani Şehid Murad Han Gazi Câmii, Yeşil İmaret adıyla meşhur Çelebi Mehmed Han Câmii, Yıldırım Bâyezid Câmii, Muradiye Câmii, Emir Sultan Câmii en meşhurlarıdır.

Mescidlerin en meşhuru Zeyniler Mescidi'dir. Daha pek çok mescidi vardır. Keşiş Dağı'nın yanındaki Kadı Yaylası'ndan Bursa'ya bakıldığında 200 Kurşunlu câmi, 700 minare görülür.

Medreseleri, Orhaniye, Hüdavendiye, Yıldırım Han, Çelebi Mehmed Han, Muradiye, Emir Sultan, Isa Bey, Kasım Paşa, Cüneyd Bey, Haceriye, Kadri Efendi, Molla Yegân, Molla Fenari, Zeynelabidin Hafî, Sultân, Bâyezid Paşa, Hamza Bey, Edebiye, Gazaziye, Veliyüddinzâde Ahmed Paşa adıyla bilinen medreseleri en meşhurlarıdır.

Çelebi Sultan Mehmed, İnebiye Çarşısı, Tahtelkale, Kıyagan Çarşısı, Bistami hamamları hep çifte hamamdır. Ayrıca üç bin kadar da saray hamamı vardır. Şehrin suyu bol olduğundan ev hamamları da gayet çoktur.

Yer altında su kükürt madenine uğrasa ateşte kaynar gibi kaynar. Bunlar soğuk su karıştırılarak ılıklaştırılır. Ne kadar çok içilip yıkanılırsa o kadar iyidir. Eski hekimler yetmiş türlü özelliğini yazmışlardır. Bursa'da yüzlerce ılıca vardır. Eski Kaplıca'yı, Sultan Birinci Murad yaptırmıştır. Hafakana, yürek oynamasına çok iyidir. Bursa kaplıcalarının en yararlısıdır. Çekirge Sultan Kaplıcası'nın, suyu uyuz ve cüzzam hastalıklarına iyi gelir. Kükürtlü Kaplıca'nın, suyu acı ve kükürtlüdür. Uyuz, kızıl uyuz hastalığı olanlar yıkanırca iyileşir.

Burada 300 kadar bağ ve bahçeli ev vardır ki her birinde birer kaynar ılıca vardır. Kadın, erkek, çoluk, çocuk, genç, ihtiyar için ayrı ayrı yerler vardır. Yeni Kaplıca, şehre yakın kayalık bir yerdedir. Kanuni Sultan Süleyman Han burada Nikris hastalığından şifa bulunca veziri San Rüstem Paşa'ya burada büyük bir hamam yapılmasını emretmiştir. Semerkand, Luristan, Belh, Buhara seyyahları böyle süslü ve büyük hamam görmedik derler. Kaynarca da yararlı bir ılıcadır.

Bursa çarşılarının tamamı 9 bin dükkandır. Kale gibi dört kapılı büyük bir bedesteni vardır. Kuyumcular, kavukçular, takyeciler, iplikçiler, bezazlar ve hallaçlar çarşıları çok güzeldir. Ayrıca Hamhalat Çarşısı ile içinde öd, anber, misk, güllab satılan Gelincik Çarşısı da vardır. Bunlar bedestenin dört tarafını kaplar. Seyyahların rivayetlerine göre bunlara benzer çarşılar başka bir yerde yoktur. Halep Çarşıları ile Edirne'nin Ali Paşa Çarşısı emsal olabilir. Saraçhanesi, Uzun Çarşı'sı Kebapçılar Çarşısı da mükelleftir.

Bursa'da yiyecek ve içecek satıcılarının tamamı müslümandır. Bakkallar Çarşısı çok temizdir. Hoşafçılar bu şehre özgüdür. İpek çarkçıları da başka bir çarşıdır. 75 kadar kahvehanesi vardır. Hepsinde insanı mesteden gazel okuyanları vardır. En büyük kahvesi Ulu Cami dibindeki Emir Kahvesi'dir. Bursa kahveleri birer okuldur. Şerefyyar, Serdar, Cin Müezzin kahveleri en meşhurlarıdır. 90 yerde ünlü Bozahaneleri vardır. Bursa eşrafinca Bozahaneye girmek ayıp değildir.

Bursa'nın geniş yolları çakmaktaşıyla döşelidir. Ayağı kayan at altüst olur, gayet parlak taşlardır.

Bursa'da küçük büyük 40 kadar köprü vardır. Gökdere'deki Irgandı Köprüsü üzerindeki sağlı sollu 200 kadar çulha dükkanlarından ibaret olan çarşı meşhurdur. Bursa'da 47 bin kadar bağ, bahçe, bostan ve gül bahçesi bulunur.

Bursa halkının bir kısmı a'yan bir kısmı esnaftır. Güzel giysiler giyerler. Anadolu toprağı olduğundan Aral lehçesi ile konuşurlar. Mesela Ahmed Çelebi yerine Ahmed Çebu, Mehmed Çelebi yerine Mehmed Çebu, İsmail yerine İsmayıl, Cafer yerine Câfâr derler.

Bursa halkı garib dostu, zevk sahibi ve hoşsohbetir. Genellikle işleri ipek iplik yapmak, kadife, sireng (ipekli kumaş) ve Bursa çatma yastıkları dokümaktır.

Bursa'nın havasının ve suyunun güzelliğinden halkının yüzü kırmızı renklidir. Kadınları çok güzel ve uzun boyludur. Saçlarını büklüm büklüm yaparlar. Halkı nazik endamlı, iyi kalpli ve bilgilidir.

Bursa'nın has beyaz somunu, Tophane somunu lezzetindedir. Çakıl ekmeğı ve gözlemesi buraya özgüdür. Beyaz katmeri gül gibidir. Çok güzel etleri olduğundan kebabı meşhurdur. Tahaniyye, beyaz ve mümessek (misk helvası) helvası da öyle.

Pınarbaşı ve 17 kaynaktan gelen suları, türlü hoşafı, renk renk içecekleri, Yemen kahvesi, Süzme bozası, Handan Bey Şerbeti, Pirelioğlu şerbeti, Karanfilli şerbeti, Sancakoğlu şerbeti çok meşhurdur.

Kırk çeşit armudu, türlü üzümle, kirazı, dutu, hele kestanesi ki her biri 40 dirhem gelir çok güzel ve meşhurdur⁹⁶.

XVII. Yüzyılın büyük tarihçi ve gezginlerinden Kâtip Çelebi ise Bursa şehrini şöyle anlatıyor:

Bursa Osmanlı fütuhatının başında payitaht idi. Bir kalesi vardır. Keşiş Dağı'nın kuzey eteklerini dolanan 1 fersah bağ ve bahçeleri vardır.

Bursa şehri dağın eteğinden başlayıp yukarı doğru yükselerek kalenin bulunduğu yere kadar çıkar. Doğu ve kuzey tarafı halk arasında Pınarbaşı olarak bilinen gezinti yeridir. Pınarbaşı Suyu kale ardında dağ eteklerindeki bir kayalıktan çıkıp kaleye uğrayarak aşağıdaki bazı ev ve mahallelere yayılır. Gökdere suyu dağdan iner. Kalenin doğusundaki mahaleler bu sudan içerler. Şehir içinde de bir kolu vardır. Akçağları suyu şehrin Emir Sultan taraflarının suyudur. Halk bu suların hafiflik ve güzelliğini şöyle tabir eder; Pınarbaşı suyunu içen kimsenin ayağını köpek ısırılmaz, Gökdere suyunu içen

⁹⁶ Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Yay.. Zuhuri Danişman, İstanbul 1970, cilt 3, muh. yer.

kimsenin evine hırsız girmez, Alişir suyunu içen kimseler hastalanıp ellerinde âsâ ile dolaşır, balgam çokluğundan öksürüğe tutulur ve obur olurlar. Bu sular Bursa'nın aşağısındaki sular çok olduğu zaman Nilüfer nehrine karışır. Kısaca Bursa'ya giren sular dağılıp genellikle evleri çarşıları dolaşır. Bu şehrin ağacı ve meyvesi çoktur. Hususiyle Ergüvan ağacı boldur. Abdülmümin isimli kişinin köşkü bir gezinti yeridir. Şehrin hemen ucundadır. Gökdere oradan gelir, bir-iki değirmen döndürür. Çamlıca ve Fıstıklı tepelerinde fıstık ağaçları bulunur.

Bursa'da ipekböceği terbiye edip çok ipek çıkarırlar. İpeği gayet iyi olur. Bursa'da bir tür yastık, döşek ve aba imalathaneleri vardır. Kadife ve ipekli kumaş da yapılır. Kestanesi meşhurdur.

Keşiş Dağı eteklerinde Abdal Murad denen bir mesiresi vardır. Kaleden yukarda geniş bir meydana olup kale ve şehir ovasına bakar, ağaçlıklı ve bol suludur. Burada Abdal Murad mezarı ve tekkesi vardır. Karanfil adı verilen diğer bir mesire yerinin içinden Alişir suyu geçer.

Bursa'nın İstanbul ile arası 61,5 mildir. Denizden Mudanya iskelesi ile İstanbul arası 80 mildir. Mudanya'dan Bursa dört saat kadar çeker.

Kaplıcaların biri Gazi Hüdavendigâr Camii Mahellesi'nde Bursa'nın batısında olup adı geçen sultan üzerine kargir kubbe ve havuzlar yaptırmıştır. Buna Eski Kaplıca derler, suyu çok sıcaktır. Kaynağına yumurta konsa pişer. Uyuz ve kaşıntı hastalıklarına iyi gelir. Eski Kaplıca ile Bursa arasında bulunan Yeni Kaplıca üzerine Rüstem Paşa hamam yaptırmıştır.

Mudanya, İstanbul'dan 100 mil kadar kuzeydoğuda Gemlik Körfezi'nin güney kısmında bir kasabadır. Bursa'nın iskelesidir. Bir kaç camii, hamamı ve buraya özgü yük hayvanı kiralayıcıları vardır. Mudanya'nın 24 köyü vardır, ürünü zeytindir. Bağları çoktur. Bazı yerlerinde güzel nar ve limon ağaçları vardır. Toprağı gayet güzeldir. Kasabanın yansı müslüman diğer yansı da gayri müslimdir”⁹⁷.

Bursa hakkında bilgiler veren diğer meşhur seyyah Jean de Thevenot'tur (1689). Seyahatnamesinde:

⁹⁷ Kâtip Çelebi, Cihannüma, İstanbul 1732, sh.23,45, muh. yer.

Suyu o kadar boldur ki Bursalılar bütün evlere, bütün hanlara hep bu suyu getirirler ve insan bacağından daha kaim lağımlar geçirerek he lalamı bütün pisliklerini işte bu suyla defederler. Abdest almak için evlerine testiyle su taşımaya ihtiyaçları yoktur. Çünkü ona göre çeşmeler yapılmıştır. O sudan başka bu kentten geçen başka bir su daha vardır; bu su o kadar sıcaktır ki içinde yumurta pişirmek işten bile değildir.

Bu şehirde bir çok zarif binalar var; biribirinden güzel iki yüzden fazla cami sayılabilir”⁹⁸.

VIII. SON DEVİR OSMANLI TARİH VE COĞRAFYA KAYNAKLARINDA BURSA

Bursa'nın tarih ve coğrafyası hakkında son devir Osmanlı tarih ve coğrafya kaynaklarından Ahmed Rif'at Efendi'nin Lugat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye kitabında Bursa hakkında:

- “Bursa; Anadolu’da Hüdavendigar Vilayeti’nin merkezi olan meşhur şehirdir. Nüfusu elli bin civarında olup camiler ve mescidler ve tekkeler ve mektepler ve imaretler ve civarında Çekirge ve Eski Kaplıca ve Yeni Kaplıca ve Büyük Kükürtlü ve Küçük Kükürtlü ve Kaynarca ve Kara Mustafa isimleriyle bilinen kaplıcaları ve eski eserleri pek meşhurdur. Her yerden lezzetli su çıkmakta ve arazisinde her türlü mahsûl yetiştirilmektedir. Bursa’yı Bitinya hükümdarı kurup ve başkent kabul edip bir müddet Roma Devleti ve İran himayesine geçti. Ve Orhan Gazi zamanında yani 1326 miladî ve 726 hicri tarihinde alınıp iki sene sonra Sultan Orhan Gazi payitahtını oraya nakletti. Ve fethine “Alındı Bursa oldu dâr-ı iman” tarih düşürüldü. Ve 140} tarihinde Sultan Yıldırım Bâyezid Han’ın Timur’a yenilmesinden sonra Timur’un birçok yağmacı askerleri gelip burayı yağma ettiler. Her ne kadar bilahere tamir edildi ise de Fetret devrinde şehzadeler kavgalarında tekrar tahrib oldu. 1855 tarihinde vukubulan deprem sebebiyle pek çok yerleri yıkılıp yok oldu. Bursa’da pek çok büyük zât medfundur”⁹⁹.

Şemseddin Sami Kamusü’l-A’lâm’ında Bursa hakkında şu bilgileri verir:

⁹⁸ Jean De Thevenot, Voyages de Mr de Thevenot, tant en Europe qu’en Asie et Afrique, Paris 1689, sh. 72 v.dd.

⁹⁹ Ahmed Rif'at Efendi, Lugat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye, I, İstanbul 1299, sh.96-97.

- “Bursa; Anadolu’nun büyük ve en güzel şehirlerinden olup, Hüdavendigar Vilayeti’nin merkezidir. Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’nin birinci payitahtı olan şehir İstanbul’un 80 ve Marmara denizindeki Gemlik körfezi sahilinin 20 kilometre cenubundadır. Ahalisi 70 civarında olup büyük bir kısmı Müslüman ve geri kalanı Ermeni, Rum ve Yahudi’dir”¹⁰⁰.

IX. BURSA COĞRAFYASINDA KÜLTÜR

Türkiye’nin kültür hayatı incelenirken Bursa’nın özel ve müstesna bir yeri ve önemi olduğu görülür. Bilhassa, Osmanlı Devleti’nin temellerinin atıldığı ilk iki asır içerisinde, İstanbul’un fethinden önce ve Edirne’nin gelişmemiş olduğu bir devirde, bu şehir kültür müesseseleri ile başta gelen bir merkez idi.

Bursa’nın konumunun yerleşime elverişliliği, doğal yapısının tarıma uygunluğu, askeri ve ticarî ehemmiyeti sebebiyle, tarihinin hemen her devrinde çeşitli kültürleri barındırmıştır.

Bursa’ya hâkim olmuş milletler geride önemli kültür izleri bırakmışlardır. Her gelen topluluk kendi kültür anlayışını hâkim kılmaya çalışırken bir taraftan da kendi inanç ve fikir hayatlarını aksettiren müesseseler bina etmişlerdir. Fakat coğrafyanın tanıdığı imkan nisbetinde de geçmiş kültür izlerini tamamen silemeyip, belki onlardan etkilenmişlerdir. Bursa kültürünün çeşitliliği Anadolu’nun diğer yörelerine göre ağır basmaktadır.

Osmanlılardan önce Bursa’nın kültürel yapısı, eski adet ve çeşitli tanrı inançları üzerine kurulmuştur. Bölgeden gelip geçen kavimler kendi dini inanışlarını ve yaşayışlarını hâkim kılmaya çalışmışlardır. Bitinya bölgesinde temasları olan İyonlar’la Traklar birbirlerini etkilemişler, İyonlar Traklar’ı denizcilikte, Traklar İyonlar’ı din! inanışlarda etkilemiştir.

Bursa ve çevresinde kültürü etkileyici bir diğer kavim ise Perslerin istilasıdır. Bursa bölgesi Satraplık (Bir çeşit özerk yönetim) durumuna getirilerek Persler’e bağlanmıştır. Üzun müddet Pers kültürü yörede etkili olmuştur. M. Ö. 280’lerde Batı Avrupa’dan gelen Galat istilasını bölgeyi altüst etmiştir. Bu dönemde devletçiklerin

¹⁰⁰ Şemseddin Sami, Kamus’l-A’lam, II, İstanbul 1306, sh.1294.

ortaya çıkışları hızlanmıştır. Helen kültür ve uygarlığı, bu devletlerin de temelidir. Bu çağda ortaya çıkan devletçiklerden biri de Bitinya Krallığı'dır. Yine bu dönemden sonra Roma imparatorluğu artan bir biçimde bölgenin kültür ve toplum hayatında etkili olmaya başlamıştır. M. Ö. 120'lerde Bursa civarında tekrar kargaşanın başladığı görülür. Roma egemenliği devrinde İzmit Bitinya'nın başkenti olmuş, bayındırlık ve sosyal müesseseler artmıştır. Bursa'nın ekonomik üstünlüğü dolayısıyla burada kültürün gelişmesi hızlanmıştır.

Milattan önce 111-112 yıllarında Bitinya valisi olarak görev yapan Plinius'un imparatora yazdığı mektuplarda, Bursa'nın yönetimi ve kültürü hakkında bilgiler elde edilmektedir. Şehirde bulunan anıtlara dair ayrıntılı bilgiler verir. Bursa'da, bir valinin emrinde bir senato meclisi vardı. Vali Plinius'un başarılı yönetimi neticesinde şehir imar edilmiştir. Bu mektuplarda, şehirdeki yapılar içinde bir kütüphanenin ve bir köşkün varlığı anlaşıyor.

Malazgirt savaşından sonra Türkler'in Anadolu içlerinde ilerleyişleri XI. yy.'m kültürünü de değiştirmeye başlamıştır. Süleymanşah 1075'de İzmit'i ele geçirdikten sonra burayı başkent yapmış bağımsız Selçuklu Devleti'ni kurmuştur¹⁰¹.

Bölgeye Türkmen aşiretleri yerleştirilmiş, bu hâdise kültürel gelişmeyi kökten etkilemiştir. Bursa yöresi Haçlı Seferleri sebebiyle el değiştirmiş ve Osmanlıların fethine kadar Bizans'ın elinde kalmıştır.

Bizans'a karşı büyük bir engel olacağı düşüncesiyle buralara yerleştirilen Türkmen aşiretleri, buraları Türkleştirmede etkili olmuşlardır. Bursa XIV. yy'dan itibaren bir Türk şehri görünümünü almıştır. Orhan Gazi zamanında Osmanlılar tarafından alınan Bursa, hem kendi kültürel yapısı hem de Osmanlı Devleti'nin büyümesi bakımından büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Bursa, Osmanlı Devleti'nin ilerleme noktası olmuş, bölgenin İslam-Türk kültürüyle tezyini sağlamıştır.

Bursa, Osmanlı idaresine girdikten sonra, her şey âdeta yeniden yapılanmaya başlanmış, şehir çok çabuk Türkleşmeye ve süratli bir şekilde Türk karakteri almaya başlamıştır¹⁰². Destanlar bile değişme göstermiş, Manastırlar câmîe çevrilmiş, hanlar

¹⁰¹ Raif Kaplıanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, Bursa Ticaret Borsası Yayınları, İstanbul 1996, sh.7.

¹⁰² Prof. Dr. Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, İstanbul 1979, I, sh.45.

hamamlar, hatta Üniversite denebilecek büyük medreseler inşa edilmiştir. Bu arada Bizans devrinden beri yaşaya gelen efsaneler, Türkleşmeye başlamış, ya da eski bir Türk geleneği burada yeniden şekillenmeye doğru gitmiştir.

Bursa'nın fethinin ilk yüzyılında, burada, ilk kültür hareket ve müesseseleri olmak üzere, bazı mutasavvıflara, baba ve abdallara zaviye ve tekkeler inşa edildiği görülmektedir¹⁰³. Orhan Gazi, Bursa'da evvela Hisar'da, sonra da şimdiki Orhan Camii yanında medrese, zaviye ve misafirhane yaptırmıştır. Buralarda ilim ve irfan sahipleri yerleşmiş ve Bursa'nın sosyal ve kültürel hayatına şekil vermişlerdir.

Eskiden devralman menkıbeler, ya aynıyla ya da değişerek devam etmiştir. Dervişdağı menkıbesi, Osmanlıların Bursa'yı ele geçirmesi ile alakalı olarak yeniden gündeme gelmiştir. Bunun yanında içinde barındırdığı Osmanlı kültürünün de etkisiyle erenlerin ve Anadolu yiğitlerinin de destanları hâkim olmaya başlamıştır. Osmanlı topraklarına akın eden dervişler buralara yeni çehreler kazandırmışlardır. Keşiş dağının Geyikli Baba'sı dillere destan olmuş, hatta Orhan Gazi tarafından bu büyük insan ziyaret edilmiştir¹⁰⁴.

Yunus Emre ile Anadolu'da yaygınlaşan "Tasavvuf" düşüncesi Bursa'da da etkili olmuştur. Bursa'da yetişen veya en azından Bursa'da ikamet eden büyük insanlar yörenin manevi yapısında kültürel hayatında büyük payları olmuştur. Eşrefoğlu Rum! (1353-1469) Bursa'da medrese tahsili görmüştür. Emir Sultan (1368-1429) denilince akla Bursa gelir. Emir Sultan tahsil hayatını tamamladıktan sonra Bursa'da Gökdere'ye gelmiş ve bir mağaraya yerleşerek hayatını burada sürdürmüştür. Abdürrahim Tirsi, Üftade Bursa'nın en büyük kültür hazineleridir. Bugün insanların vazgeçemedikleri Karagöz ve Hacivat'ın vatanı yine Bursa'dır. Bursa'nın Demirtaş Köyü'ne yerleşen Karagöz, Bursa'da yapılmakta olan bir camide Hacı İvaz Ağa ile (Hacivat) çalışır ve burada tanışır¹⁰⁵.

Timur'un Ankara savaşında Yıldırım Bâyezid'i yenmesiyle her yerde olduğu gibi Bursa da büyük bir kargaşa devrine girer. 1413'te Fetret devri sona erince Bursa tekrar

¹⁰³ Prof. M. Tayyib Gökbilgin, Bursa'da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında, TTK; Ankara 1969, sh.261.

¹⁰⁴ Mehmed Neri, Neşri Tarihi, I, sh.167-171.

¹⁰⁵ Prof. M. Tayyib Gökbilgin, Bursa'da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında, TTK; Ankara 1969, sh.261-273.

başkent olmuş ve kültürel gelişmesine devam etmiştir. Kuruluş devrindeki ilmi hareketlilik Bursa'yı âdeta bir ilim merkezi haline getirmiştir¹⁰⁶.

Devletin merkezi olan Bursa'da ilk defa tababet başlamıştı. Sultan Yıldırım Bâyezid Han bugün asıl binası mevcut fakat harap bir halde bulunan, 800 metrekare bir saha üzerinde dört büyük, yirmi iki küçük odalı büyük bir bina olmak üzere bir hastahane inşa ettirip, bunda üç doktor ile iki eczacı istihdam ve cins ve mezhep ayırmaksızın bütün insanlara şâmil olduğunu ifâde eden ve aynı zamanda hastaların erzak ve ilaçları için de mühim miktarda tahsisat verilmesini 802/1400 tarihli vakfiyesinde şart koymuştu¹⁰⁷.

O tarihlerde diğer memleketlerde böyle bir tesisin bulunması bir yana bu kadar şumullü olması akıldan geçmezdi. Hatta bu hastahaneye doktor yetiştirecek ve ihtisas yaptıracak bir de Darü't-Tıb kurulmuştur. Süleymaniye ve Fatih medreselerinden tam 100 sene evvel Osmanlı tababeti ve tıp tahsili başlamış olduğunu tesbit etmiş bulunmaktayız.

Doktorlara mahsus olan bu ilk tıp medresesi, Hâce-i Tabib isminden bozulmuş olan Hoca Tıb adı ile bir mahalle bugün hâlâ ismini muhafaza etmektedir¹⁰⁸. Bu hastahane Cumhuriyetken sonraki zamanlarda yıkılmıştır.

Bursa İstanbul'un fethinden sonra kültürel zenginliğini tam mânâsıyla devam ettirememiş olmasına rağmen, mevcut hâliyle Osmanlı devrinin büyük şehirlerinden olma vasfını korumuştur. Rumeli'den gelen göçmenler yöreye taşıdıkları kültürel zenginlikleriyle bir canlılık meydana getirmişlerdi.

Türk evlerinin en zarif ve en eski örnekleri Bursa'dadır. XVII. yüzyıla kadar evlerindeki üslubu muhafaza eden Bursa mimarisi, üç katlı evde, bir sofa ve bir odadan oluşmaktaydı. Sofa tavanları ortadan Bursa kemeriyle ikiye ayrılmaktaydı. Yansı eyvan biçimindedir. Her üç katın tavanı da çıtalarla altıgen ve üçgenler oluşturacak şekilde bölünmüştür. Tavan bordürleri, hatai, karanfil, yaprak ve rumi motiflerin egemen

¹⁰⁶ Prof. M. Tayyib Gökbilgin, Bursa'da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında, TTK; Ankara 1969, sh.261-273; Şaban Aykut, Bursa'nın Manevi Tarihi, İstanbul 1976, sh. 219-119.

¹⁰⁷ Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, cild 3, sh.196-197.

¹⁰⁸ Raif Kaplanoglu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, sh.162-163.

olduğu klasik süsleme ile bezenirdi. Dış duvarlar ahşap karkas arası değişik desenli, tuğla dolgu ile süslenmiştir.

Bursa'nın tarihi yapılan oldukça çoktur. Bunlar içinde meşhur olanları, Surlar, Galeri, Batık Hamam, Eski Kaplıca, Mozayikler Orhan Gazi Camii ve Külliyesi, Emin Hanı, Orhan Gazi imareti, Birinci Murad Camii, Birinci Murad Kaplıca imareti, Hüdavendigâr imareti, Yıldırım Bâyezid Külliyesi, Ulu Câmî, Alaaddin Camii, Saray Camii, Demirtaş Camii, Emir Sultan Camii, medreseler, türbeler, mescitler, hamalar, çarşılarıdır¹⁰⁹.

¹⁰⁹ Rüknettin Akbulut, Herşeyi ile Bursa, sh.40-150; A. Cemal, Bursa, İstanbul 1932, sh.14-87; Raif Kaplanoğlu, Bursa Yer Adları Ansiklopedisi, Muh. yer; Bursa, Yurt Ansiklopedisi, III, sh.1670-1792.

SONUÇ

Bursa'nın Tarihi Coğrafyası başlığı altında incelediğimiz konu, bu coğrafyada geçmişte meydana gelmiş kültür, iktisat, nüfus hareketleri, idare birimleri, siyasi mücadeleler ve iklim şartlarını oluşturmaktadır.

İnsanlık tarihi kadar önemli olan coğrafi mekan kavramı içinde Bursa'yı inceledik. Bursa'nın en eski coğrafyasıyla burada zaman içinde meydana gelen hâdiselerle bağlantılı olarak oluşmuştur.

Bursa coğrafyasının verimli olması bölgenin ürün bakımından zengin olmasını sağlamış, ulaşımın kolay ve çabuk olması burasının ticari merkez olmasını temin etmiştir. Ticari canlılık ise nüfus hareketlerine etki yapmıştır. Nüfusun yoğunluk ve çeşitlilik göstermesi burada değişik kültürlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bursa'nın bu kadar çeşitlilik içinde bulunmasının en büyük faktörü coğrafyasının buna müsait olmasıdır. Eğer Bursa coğrafyası sarp kayalıklar, verimsiz topraklar ve ulaşımı zor bir mekanda olsa idi, bugün "Bursa'nın Tarihi Coğrafyasını incelediğimizde elimizde pek fazla bilgi olamazdı. Bugün elde edilen çeşitli kalıntılar bile bu bölge hakkında bize bir takım veriler vermektedir. Araştırmalarımız neticesinde gördük ki, Bursa coğrafyası çok eski çağlardan beri keşfedilmiş, ticaret, kültür, siyasi, askeri ve iklim bakımından bir takım özellikler taşımaktadır.

Buradan yola çıkarak, bugünkü coğrafyanın doğru olarak tanımlanması için mutlaka tarihi coğrafyanın da araştırılması icap etmektedir.

BURSA’NIN TARİHİ KRONOLOJİSİ

M.Ö. 5000-3500: Kalkolitik dönem.

M.Ö. 3000-2000: İlk Tunç Çağı

M.Ö. 1200-700: Ege göçleri.

M.Ö. VI. yüzyıl: Persler’in bölgeye gelmesi.

M.Ö. V. yüzyıl: Persler’in, Sardes ve Daskileion (Ergili-Bursa) merkezli iki satraplık kurmaları.

M.Ö. IV. yüzyıl: İskender’in Anadolu seferi sırasında Bitinya Krallığı’nın bölgeyi egemenliği altına alması.

M.Ö. 326-279: Bitinya Kralı I. Nikomedes dönemi.

M.Ö. 189: Roma Konsülü seçilen Manius’un Bursa yörelerini Bergama Krallığı’na kattırması.

M.Ö. II. Yüzyıl: Bitinya-Bergama savaşlarının olması.

M.Ö. 88: Pontus Kralı Mithridates’in Bursa bölgesini işgal etmesi.

M.Ö. 71: Mithridates’in Romalı komutan Lukullus’a yenilmesi ve Bursa’nın kesin olarak Roma yönetimine geçmesi.

M.S. 98: Roma İmparatoru Traianos’un Bitinya’nın başkentini Bursa’dan İzmit’e taşıması.

M.S. 111: Plinius’un vali olarak Bitinya Eyaleti’ne tayin edilmesi.

376: Gotlar’ın Bursa bölgesine gelmeleri.

395: Roma İmparatorluğu’nun ikiye ayrılması ve Bursa bölgesinin Bizans imparatorluğu sınırları içinde kalması.

1075: Kutalmışoğlu Süleyman Şah’ın İzmit’i fethetmesi ve Bursa’ya sınır olması.

- 1097:** İznik'in Haçlı ordularının eline geçmesi.
- 1113:** Selçuklu akınlarının bölgeye yaklaşması.
- 1204:** İstanbul'un Haçlı orduları tarafından işgal edilmesi ve Bizans'ın başkentinin İznik'e taşınması.
- 1299:** Osmanlılar'ın İnegöl'ü fethi.
- 1301:** Koyunhisar savaşı sonunda Bursa topraklarının bir bölümünün daha Osmanlıların eline geçmesi.
- 1321:** Mudanya'nın Osmanlılar tarafından fethi.
- 1326:** Bursa'nın Osmanlılar tarafından tamamen fethi.
- 1330:** İznik'in Osmanlılar tarafından tamamen fethi.
- 1335:** Bursa'nın Başkent yapılması.
- 1403:** Yıldırım Bâyezid'in oğullarının taht kavgaları sırasında Isa Çelebi'nin Bursa'ya yerleşmesi.
- 1404:** Bursa şehrinin Isa Çelebi ile Musa Çelebi arasında el değiştirmesi
- 1405:** Çelebi Mehmed'in Bursa'ya hakim olması ve sultanlığını ilan etmesi.
- 1421:** Sultan ikinci Murad'ın Bursa'da tahta çıkması.
- 1481:** Cem Sultan'ın Bursa'ya gelerek sultanlığını ilan etmesi.
- 1512:** Sultan Selim'in Bursa'da kardeşleri ile mücadele etmesi.
- 1839:** Bursa'nın da içinde yer aldığı eyalete Hüdavendigâr Vilayeti adının verilmesi.

KAYNAKLAR

- Abdülkadir Kadri, *Bursa Rehberi*, Bursa 1329.
- Abdülkerim Nadir Bey, *Mükemmel ve Mufasssal Tarih-i Osmanî Atlası*, İstanbul 133 İ.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, İstanbul 1309, 12 cild.
- Abdurrahman Şeref, *Târih-i Devlet-i Osmaniyye*, İstanbul 1309- 1312,1-II.
- Ahmed Rifat, *Lugat-i Tarihiye ve Coğrafiye*, I-VII. ciltler, İstanbul 1299.
- Akbulut, Rüknettin, *Herşeyi ile Bursa*, İstanbul 1957.
- Akkılıç, Yılmaz, *Bursa Ansiklopedisi*, Bursa 1987.
- Aldülkadir, *Bursa Tarihi Kılavuzu*, Bursa Matbaa-i Vilayet 1327 (1911).
- Air Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, İst. 1313/1317,4 cilt.
- Ali Cevad, *Resimli Fezleke-i Coğrafyayı Umumi*, İstanbul 1895.
- Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Al-i Osman*, Yayını: İstanbul 1332, OsmanlıTarihleri I, Türkiye yayınevi.
- Aykut, Şaban, *Bursa'nın Manevi Tarihi*, İstanbul 1976.
- Baykara, Prof. Dr. Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I*, Anadolu'nun idari Taksimatı, Türkr Kültürü Araştırmaları Yayını, Ankara 1988.
- Boğuşlu, Mahmut, *Ana hatlarıyla Türk Tarihi ve Bu Tarihin Coğrafyası I*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Aralık 1997, sayı 11; 77, sayı 12; III, sayı 13; N, sayı 14.
- “**Bursa**”, Yurt Ansiklopedisi, Türkiye 11 11, Dünü, Bugünü, Yarını, cilt 3.

Cemal, A., **Bursa**, İstanbul 1932.

Coğrafya Kitabı, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını, Coğrafya Serisi nr. 1, Ankara 1987.

Daglioğlu, H. Turhan, **Onaltıncı Asırda Bursa**, Bursa 1940.

Dagtekin, Hüseyin, **Osmanlı Atlası** (1300-1453), İstanbul 1956.

Danişmend, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, 4 cilt, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.

Darkot, B., **Türkiye Coğrafyasının Kuruluşuna Bir Bakış**, 1951, İ.Ü. Coğr. Enst. Dergisi, cilt.I.

Darkot, Besim, **“Bursa”**, md., IA, II, s. 806-810.

Doğaner, Suna, **Dağ Turizmine Coğrafi Bir Yaklaşım**, Coğrafya Araştırmaları, sayı 3, Ankara 1991.

Doğantan, Tevfik, **Bursa Bölgesinde Yapılan Savaşlar**, Ankara 1940.

Emecen, Feridun M., **Beylikten Sancağa, Batı Anadolu’da İlk Osmanlı Sancaklarının Kuruluşuna Dair Bazı Mülahazalar**, Belleten LX/227, sh. 81-92.

Erler, Şeref, **Bursa’da Eski Eserler, Eski Şöhretler ve İlçe Çevre İncelemeleri**, Bursa 1970, Özkardeşler Matbaası.

Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, İstanbul 1928, c. II.

Gökbilgin, M. Tayyib, **Bursa’da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında**, TTK, Ankara 1969.

Hacı Zahit Efendi, **Coğrafya**, İstanbul 1891.

Hadîdî, **Tevârih-i Âl-i Osman**, Haz.. Prof. Dr. Necdet Öztürk, İstanbul 1991, M. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını.

Hoca Sadeddin Efendi, **Tâcü’t-Tevârih**, İstanbul 1279, 1. cild, 1280 2. cild.

İbrahim Peçevi, **Peçevî Târîhi**, İstanbul 1281, 1. cilt (504 sh.), İstanbul 1283, 2. cilt, Fahri Çetin Derin-Vahit Çabuk, İstanbul 1980, indeksli tam metin.

İnalçık, Prof. Dr. Halil, **“Bursa”**, md., DIA, VI, İstanbul 1992.

İnalçık, Prof. Dr. Halil, **Bursa, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar**, TTK, Ankara 1960.

Kaplanoğlu, R., **Orhangazi**, 1988.

Kaplanoğlu, Raif, **Bursa Yer Adları Ansiklopedisi**, İstanbul 1996.

Karacadağ, Demet, **Bursa’da 14-15. yüzyıl Mezartaşları**, Ankara 1994.

Kâtip Çelebi, **Cihânnümâ**, İstanbul 1145.

Koyunluoğlu, A. Memduh Turgut, **İznik ve Bursa Tarihi**, Bursa 1937.

Köseoğlu, Neşet, **Tarihte Bursa Mahalleleri**, Bursa 1946.

Mansel, Arif Müfit, **Ege ve Yunan Tarihi**, T. T. K. yayını, Ankara 1971.

Mehmed Neşî, **Neşrî Tarihi (Cihannüma)**, Yayını: Faik Reşit Unat-Mehmet Altay Köymen, I-II cilt, TTK yayını.

Mufasssal Osmanlı Tarihi, Heyet, İskit Yayınevi, İstanbul 1957.

Nâzım, **Bursa Tarih ve Coğrafyası**, Bursa 1937.

Ostrogorsky, G., Çev. F. Işıltan, **Bizans Devleti Tarihi**, Ankara 1981.

P. Wittek, **Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları**, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Çev. M. Eren, I, 1969, sh. 193-240.

Pakalın, M.Z., **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 3 cilt, İstanbul 1971.

Ramsay, W. M., çev. M. Pektaş, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası**, İstanbul 1960-61.

Roodenberg, Jacop, *Ilıpınar Höyük Üçüncü Dönem Kazı Sonuçları*, (1989), XII.
Kazı Sonuçları Top. I. Ankara 1990.

Rüknettin Akbulut, *Turistik ve Ekonomik*, Bursa, İstanbul 1973.

Safvet, *Coğrafyayı Osmânî*, İstanbul 1337.

Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mürü't-Tevârih*, Tarih-i Osmani
Encümeni Mecmuası Neşri, İstanbul 1338; M.Münir Aktepe neşri, 3
cild, Ed. Fak. Yay., İstanbul 1976-1981.

Tekiner, M. Efdalettin, *Coğrafyayı Umrânî*, (Uygarlık Coğrafyası), İstanbul, t.siz,
2 cilt.

Tönük, V., *Türkiye'de İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu*,
Ankara 1945.

Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985.

Tuncel, Metin, *Marmara Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul 1981.

Uzunçarşılı, Prof. İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara 1988, cilt I-VI.

Yalman, Bedri, *Bursa*, İstanbul 1977.

Yinanç, M. Halil, *"Bursa"*, Tarih, md., 1A, MEB, c. II.

EKLER

HARİTALAR

- 1 - Bursa'nın Tarihi-Kültürel Haritası¹¹⁰.
- 2- Bursa'nın yeryüzü şekilleri haritası¹¹¹.
- 3- XVII. yüzyılda çizilmiş Bursa Şehri ve Uludağ Gravürü¹¹².
- 4- Bursa'da dağ yükseklikleri¹¹³.
- 5- Bursa'da Osmanlılar'dan önceki Rum ve Ermeni köyleri¹¹⁴.
- 6- Bursa'ya göç eden Kafkas göçmenleri köyleri¹¹⁵.
- 7- XIII. Yüzyıl ortalarında Türkiye'nin siyasi vaziyeti¹¹⁶.
- 8- XIII. Asır Türkiye'sinde başlıca ticaret yolları¹¹⁷.
- 9- 1453'ten önceki Osmanlı topraklarında ticaret yolları ve Bursa¹¹⁸.
- 10- Bursa'nın fethi sırasında Osmanlı Beyliği¹¹⁹.
- 11- Bursa Vilayeti¹²⁰.

¹¹⁰ “Bursa”, Yurt Ansiklopedisi, Cilt 3, sh.1747.

¹¹¹ “Bursa”, Yurt Ansiklopedisi, Cilt 3, sh.1612.

¹¹² “Bursa”, Yurt Ansiklopedisi, Cilt 3, sh.1664.

¹¹³ “Bursa”, Yurt Ansiklopedisi, Cilt 3, sh.1612

¹¹⁴ Prof. Dr. Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, İstanbul 1979, ekler.

¹¹⁵ Prof. Dr. Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, İstanbul 1979, ekler.

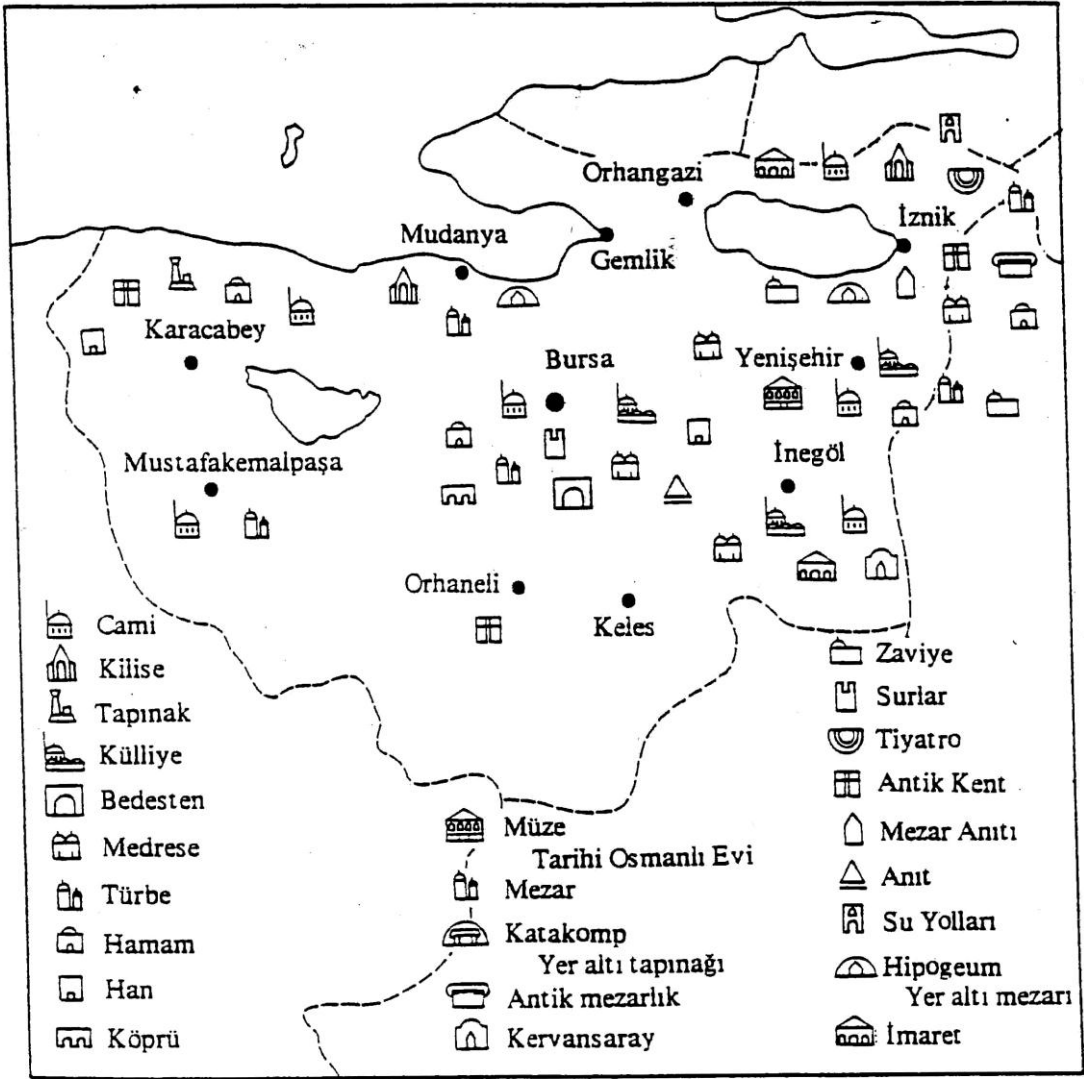
¹¹⁶ Prof. Dr. Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, İstanbul 1979, ekler.

¹¹⁷ Prof. Dr. Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, İstanbul 1979, ekler.

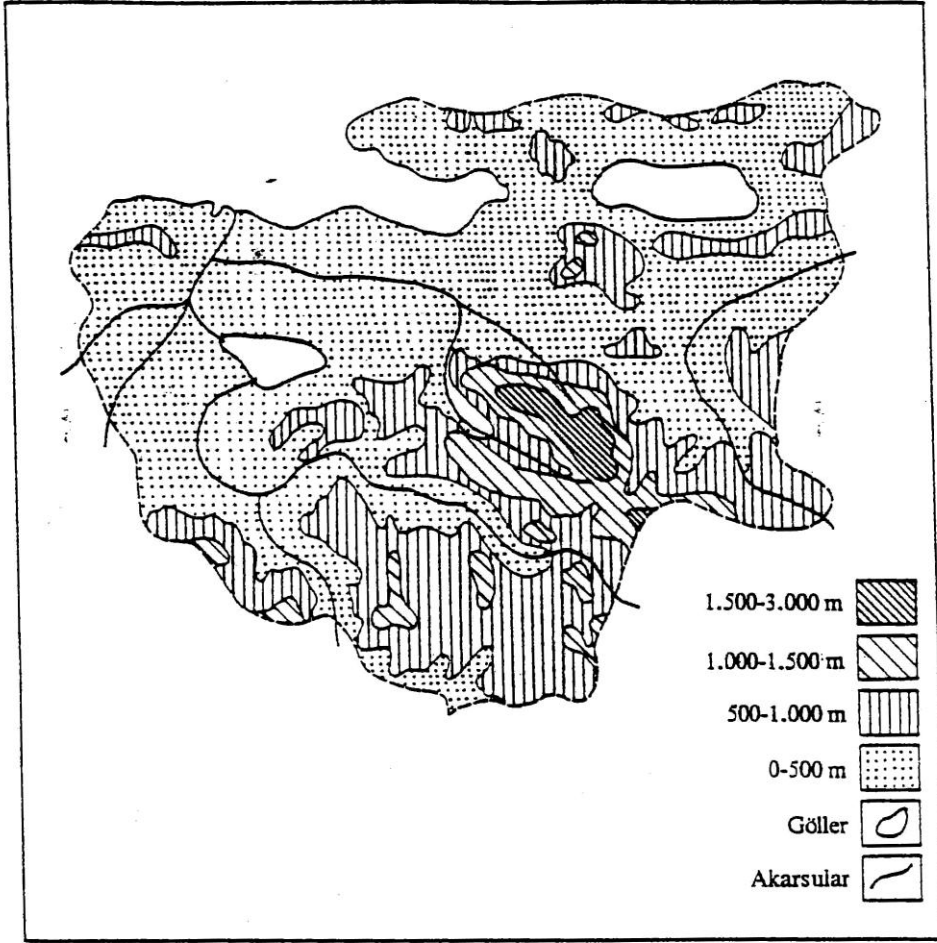
¹¹⁸ Prof. Dr. Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, İstanbul 1979, ekler.

¹¹⁹ Prof. Dr. Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, İstanbul 1979, ekler.

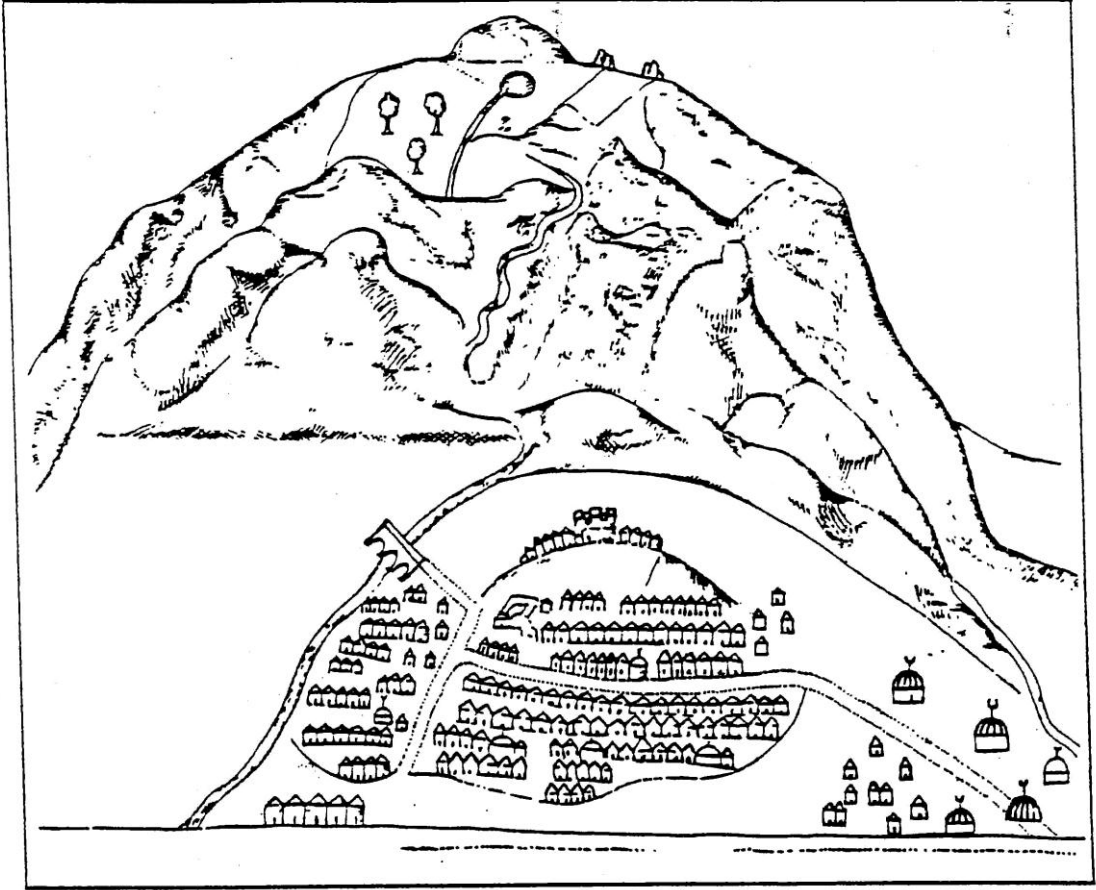
¹²⁰ Pars Tuğlacı, Osmanlı Şehirleri, İstanbul 1985, sh.69.

Resim 1: Bursa'nın Tarihi - Kültürel Haritası

Resim 2: Bursa'nın yeryüzü şekilleri haritası

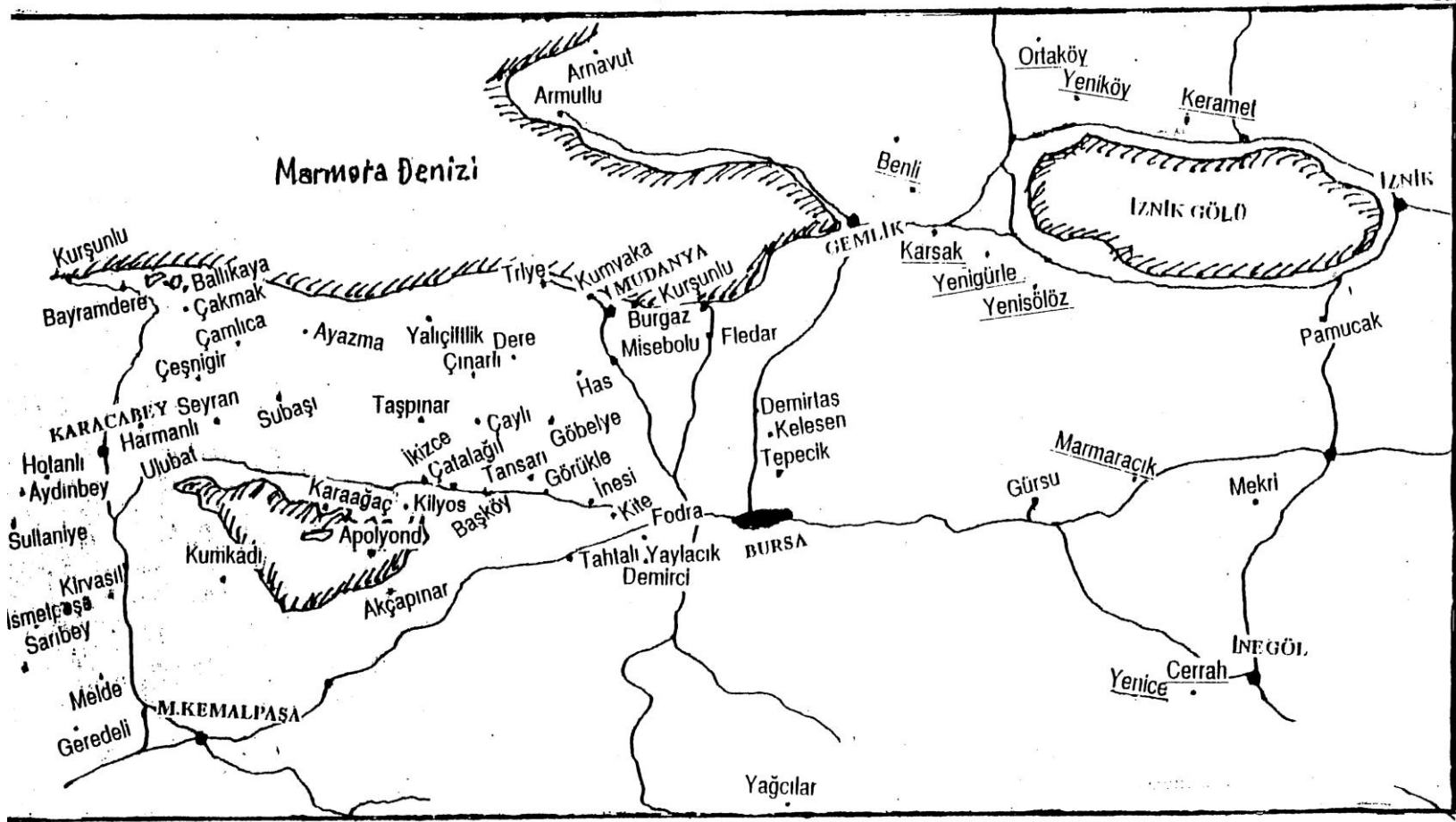

XVII. yy'da G. Wheller'ce çizilmiş Bursa Kenti ve Olimpos Dağı gravürü

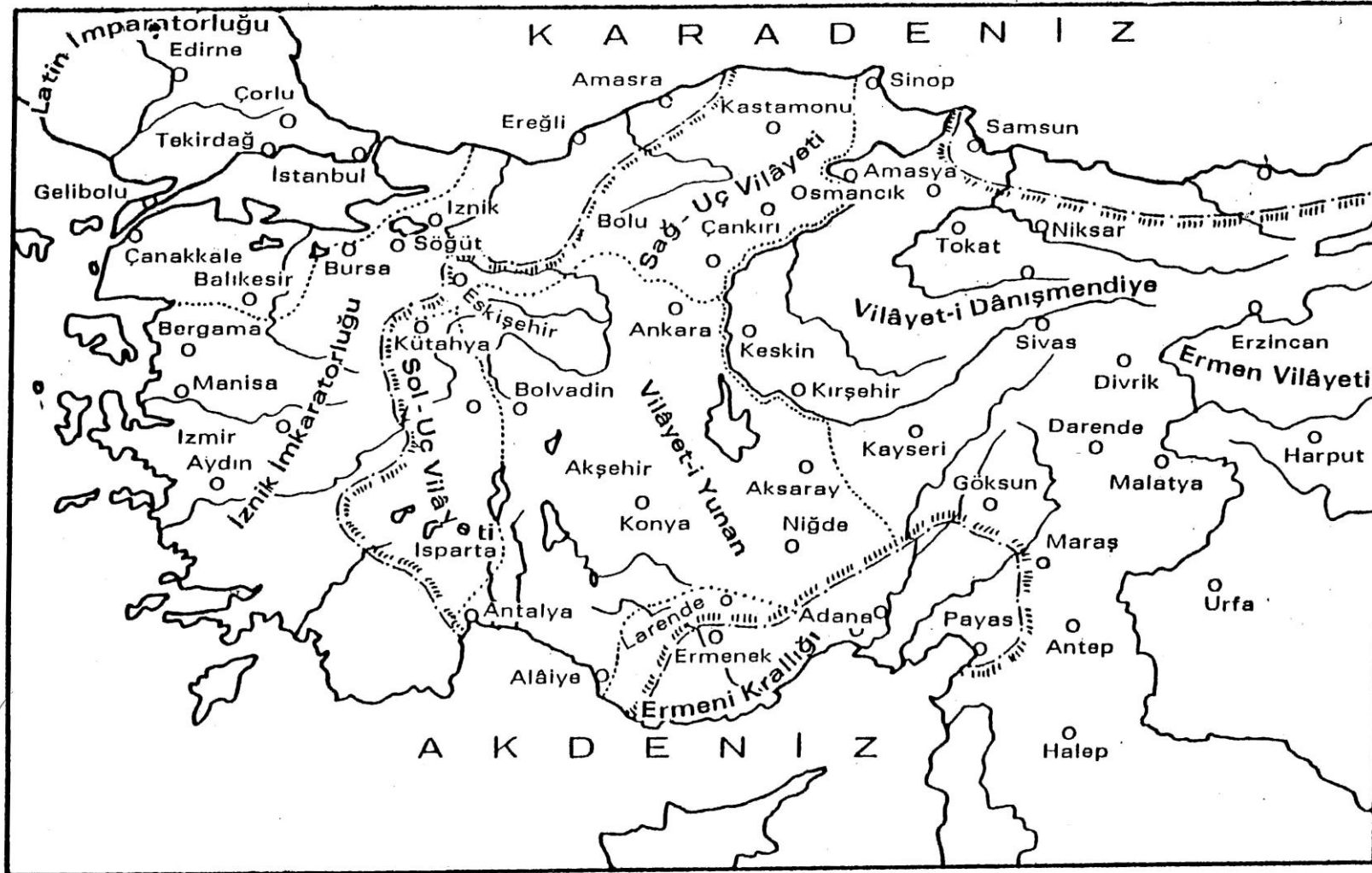
Resim 3: XVII. yüzyılda çizilmiş Bursa şehri ve Uludağ (Olimpos) Gravürü

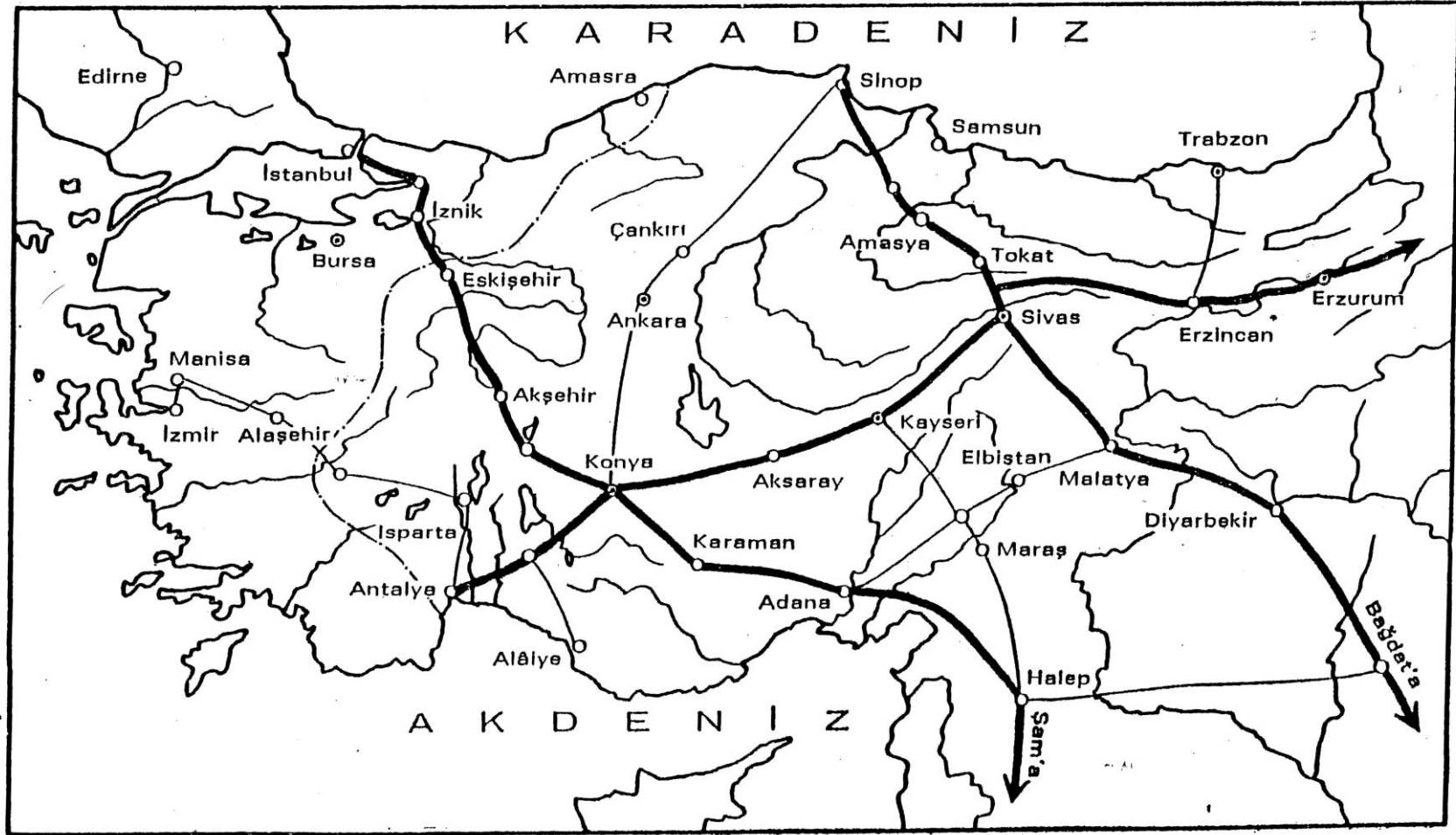
Resim 4: Bursa'da dağ yükseklikleri

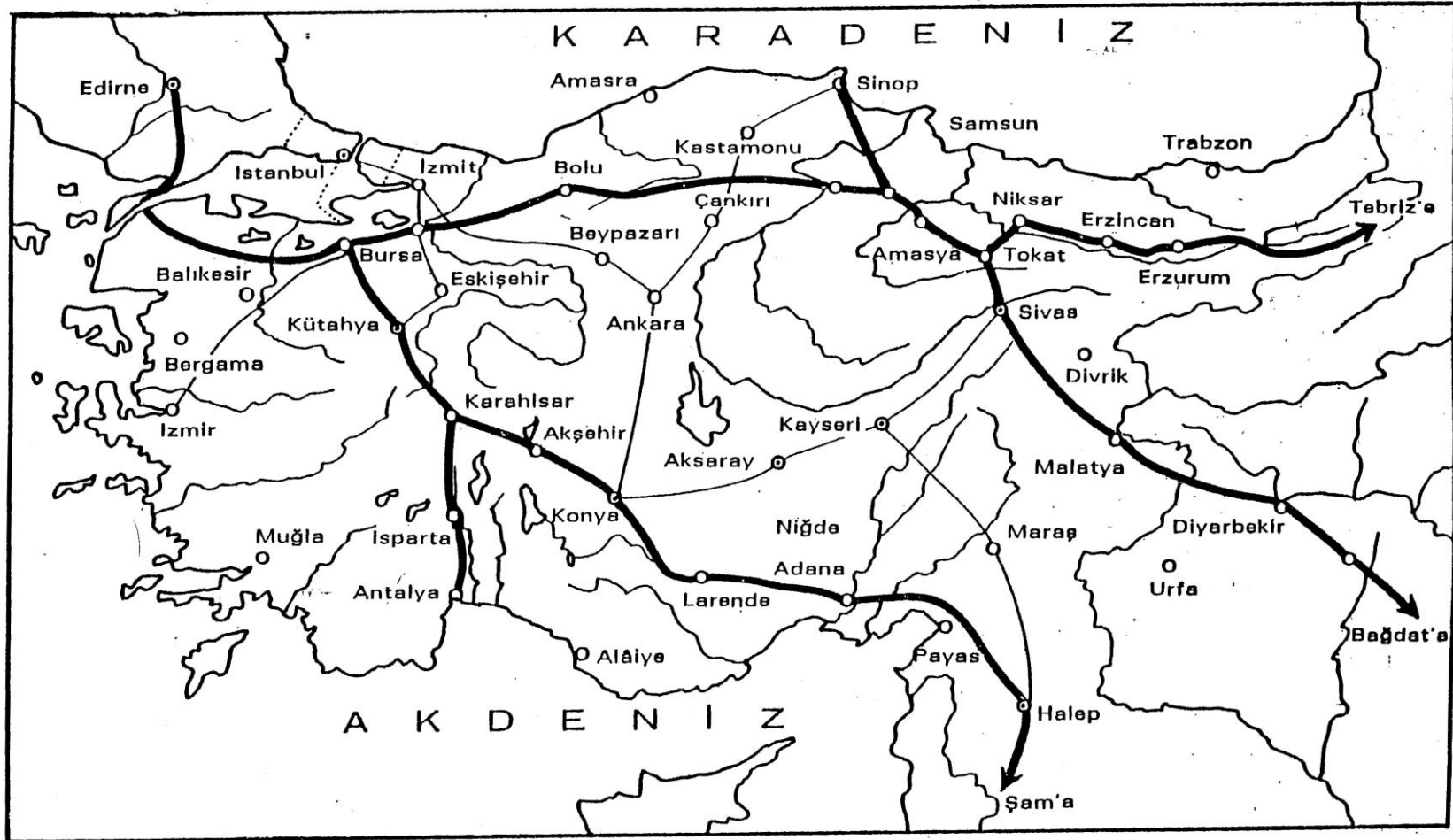
Resim 5: Bursa'da Osmanlılardan önceki Rum ve Ermeni köyleri (Altı çizili olanlar Ermeni Köyleridir)

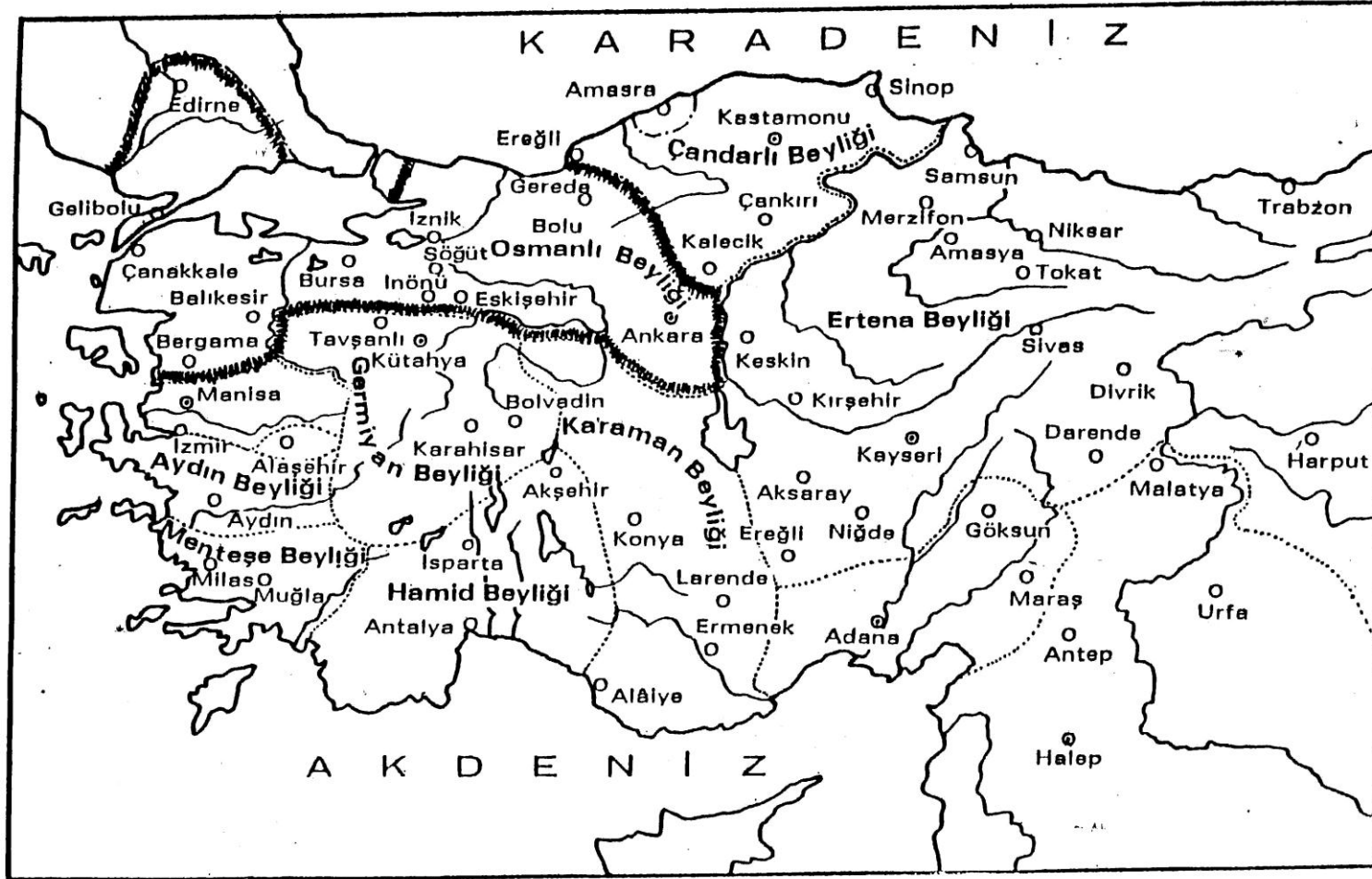
Resim 7: XIII. asrın ortalarında Türkiye'nin Siyasi vaziyeti

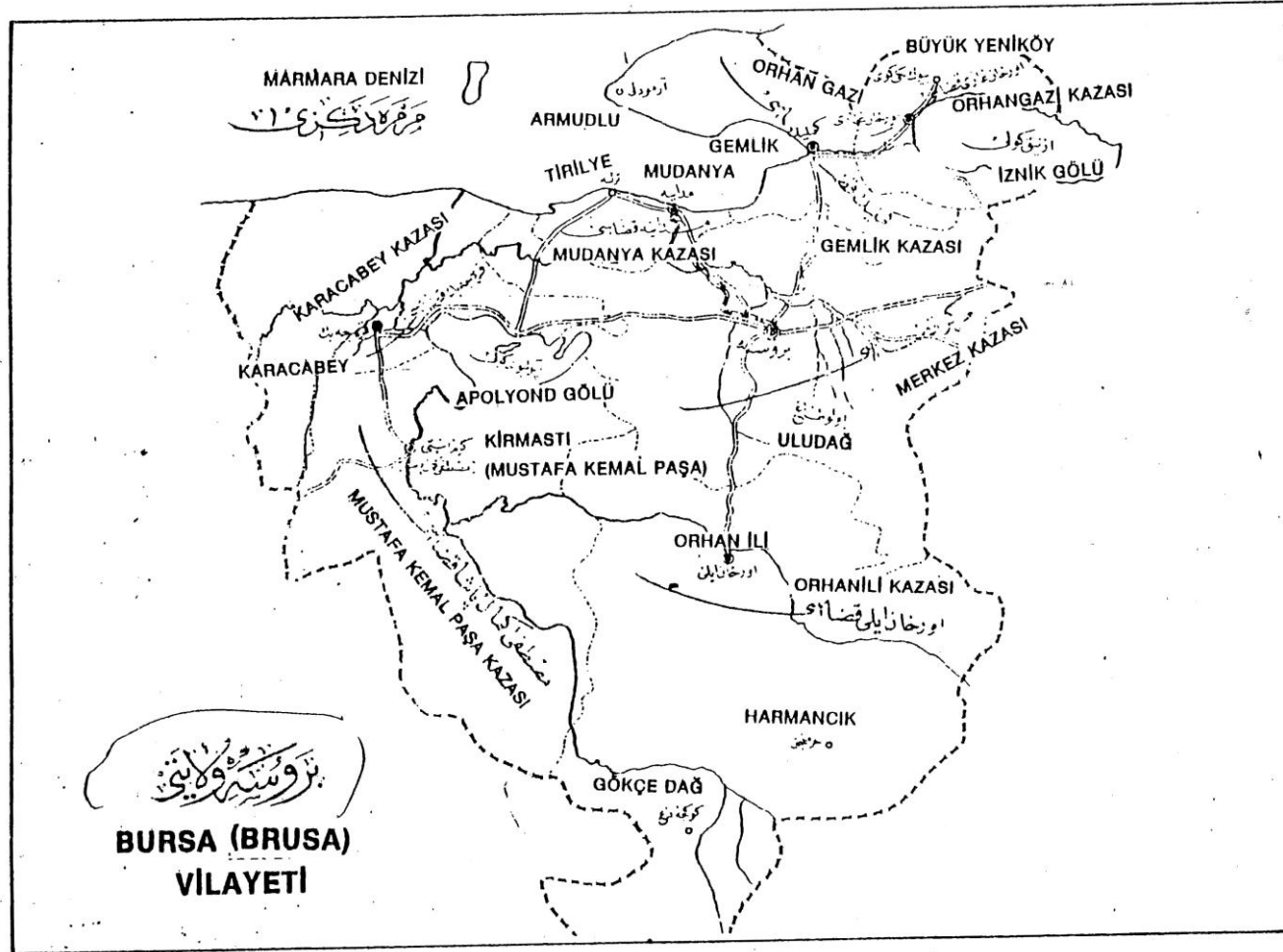
Resim 8: XIII. asır Türkiye'sinde başlıca ticaret yolları

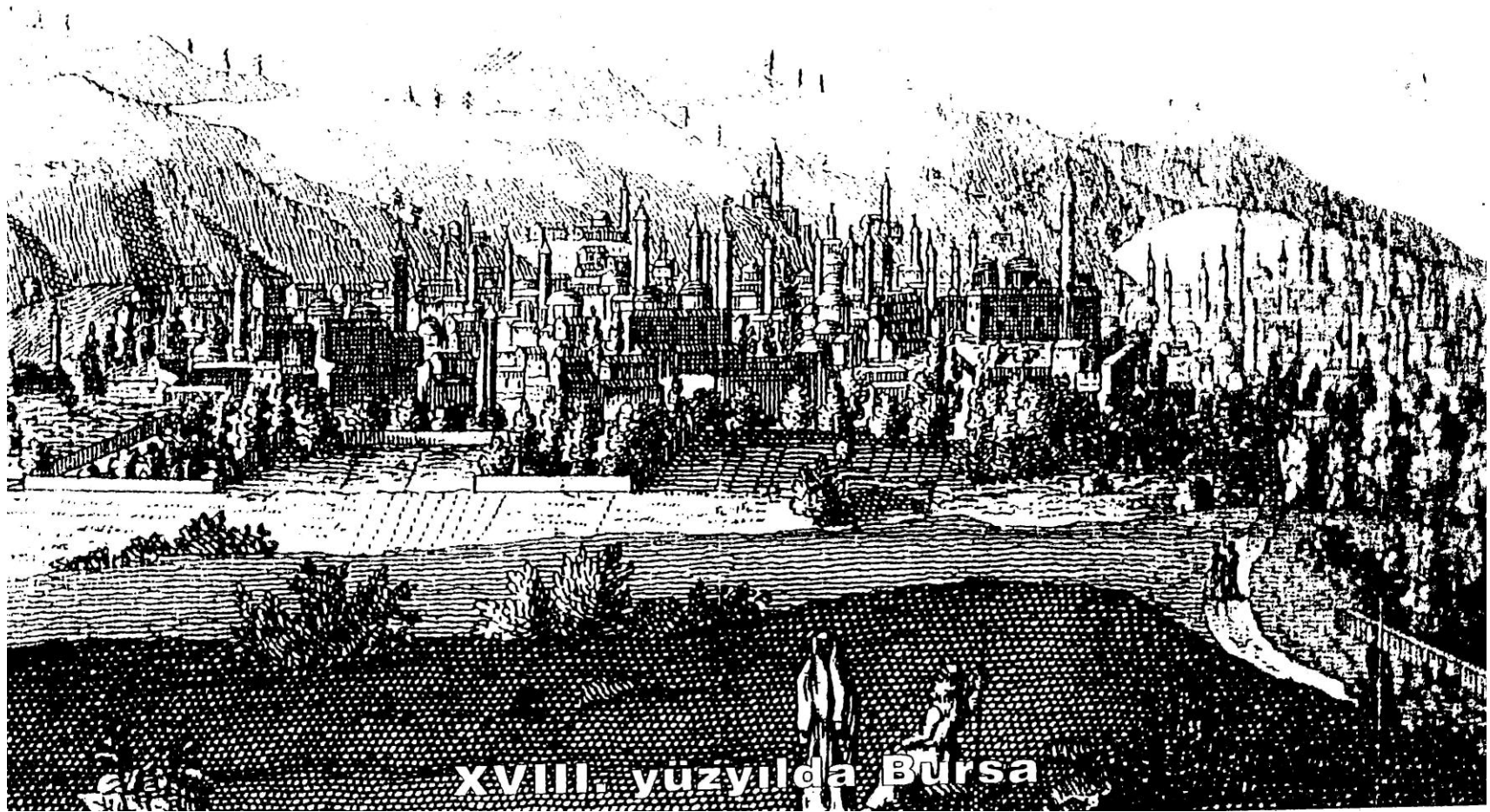

Resim 9: 1453'den önceki Osmanlı topraklarında ticaret yolları ve Bursa

Resim 10: Bursa'nın fethi sırasında Osmanlı Beyliği

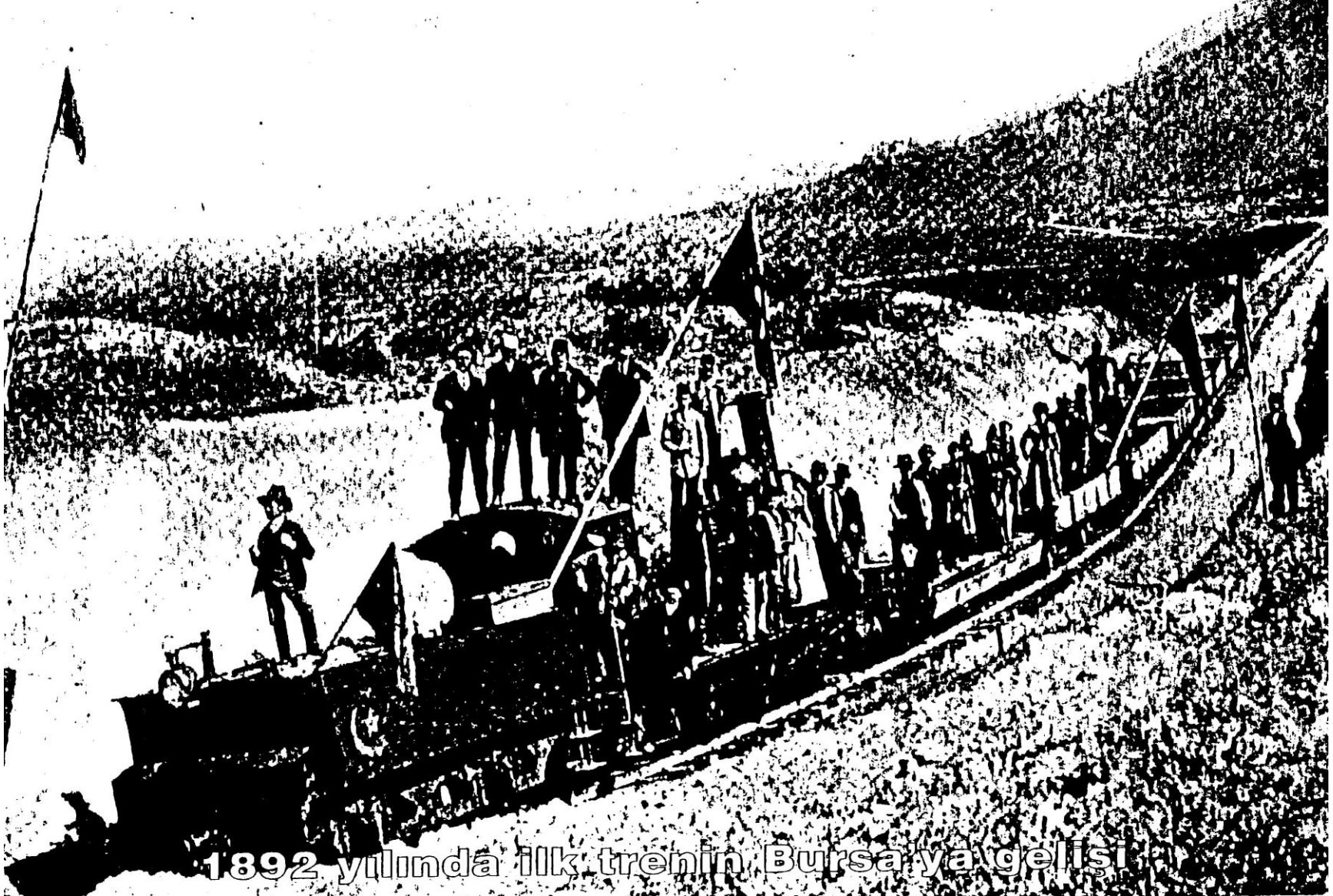

1880'li yıllarda Bursa Uzunçarşı

1880'li yıllarda Bursa Irgandı köprüsü

1892 yılında ilk trenin Bursa'ya gelişi

1834 Yilinda C. Texier'e göre İznik

1834 Yilinda C. Texier'e göre Bursa

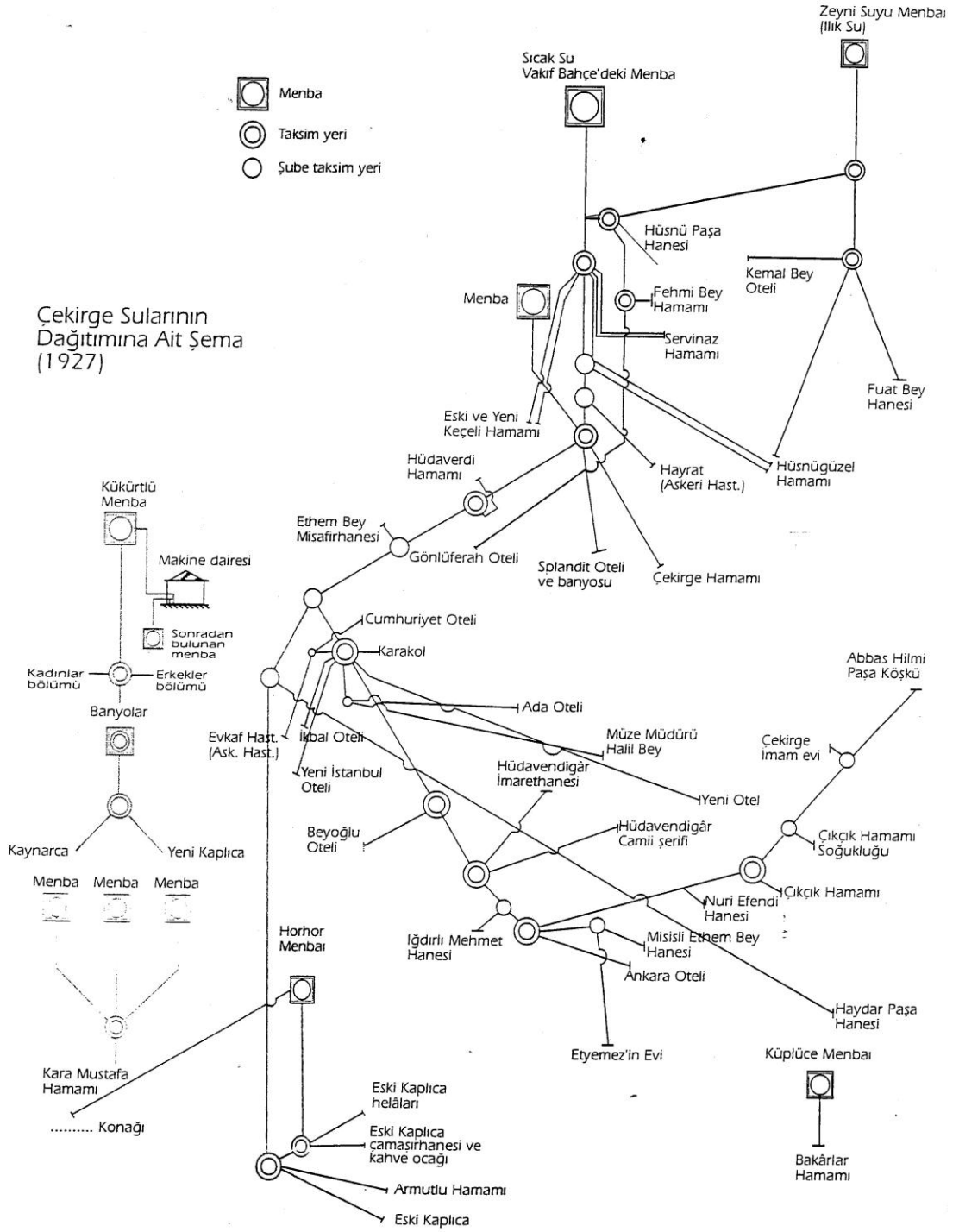

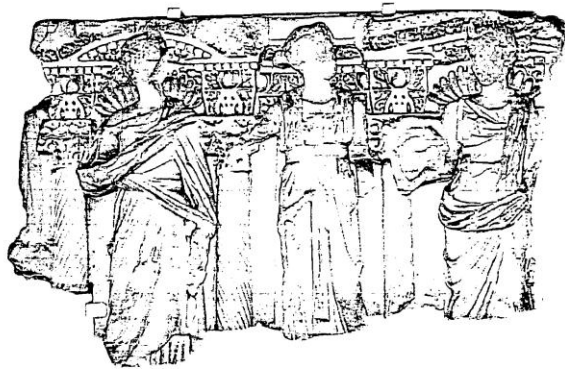
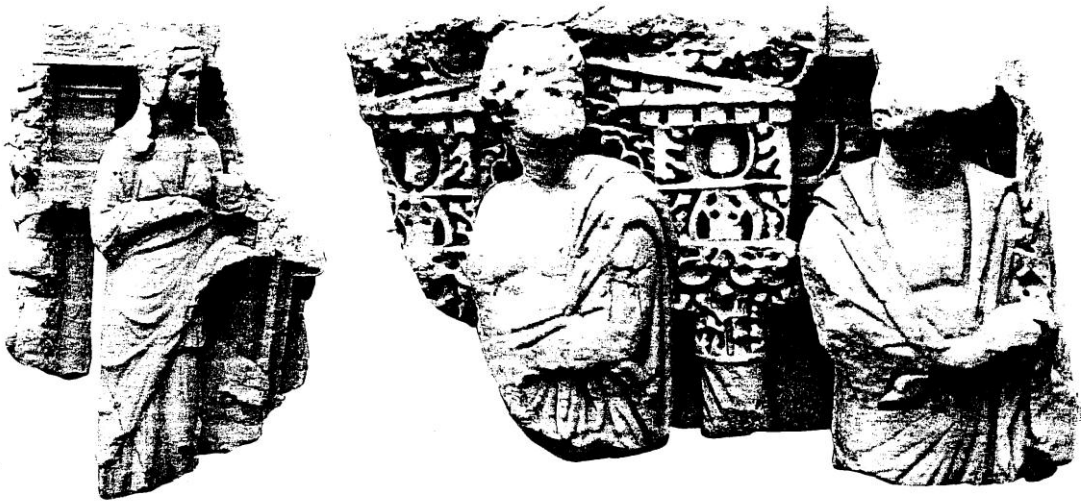

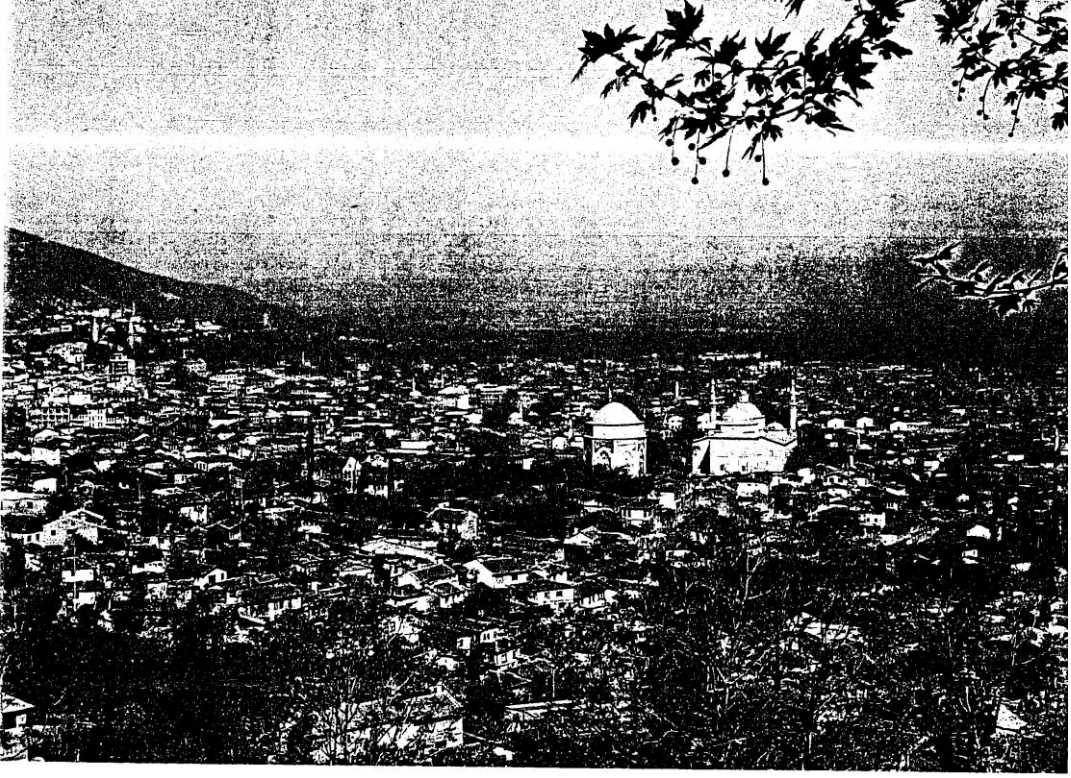
1880'li yıllarda Çekirge yolu

Yedigöller, 1981

Bursa Vilayeti Salnâmesi'ndeki (1927) Kaplıca Suları Şeması

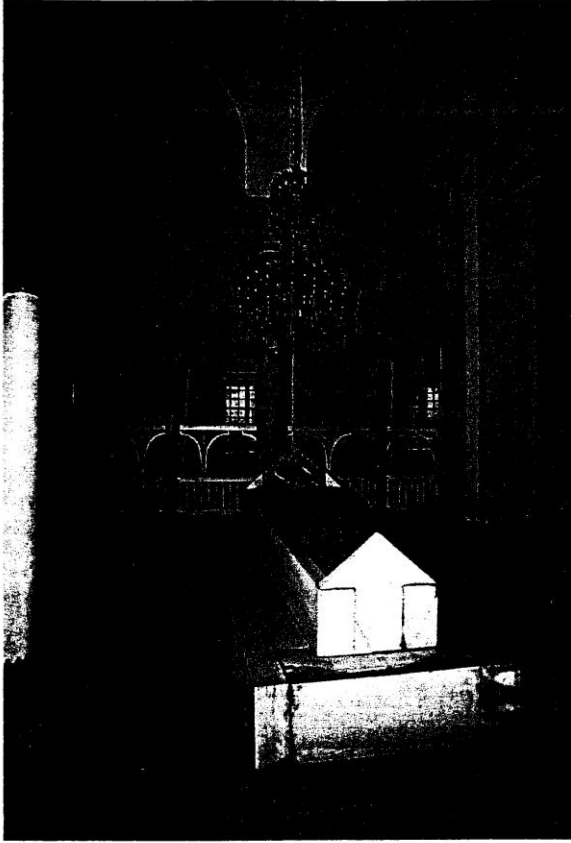

Üstte: Yeşil Camii ve Türbe 1957’de çekilmiş fotoğraf (Prof. Dr. Kaüzım Çeçen Arşivi)

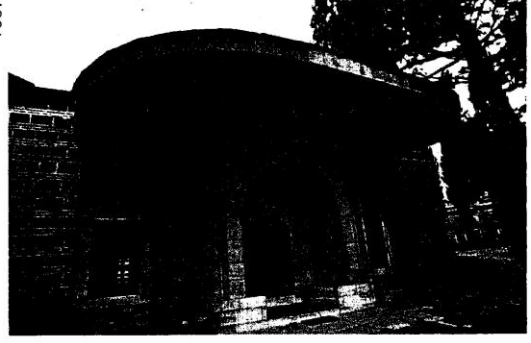
Altta: Nilüfer Çayı üzerinde Osmanlı köprüsü

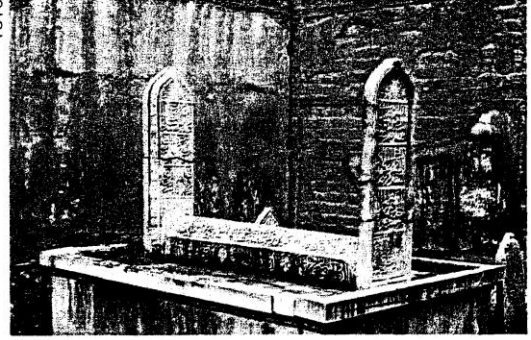
İpekçilik Caddesi (1885)

1307

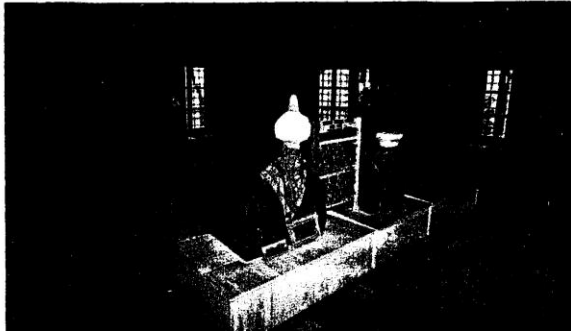
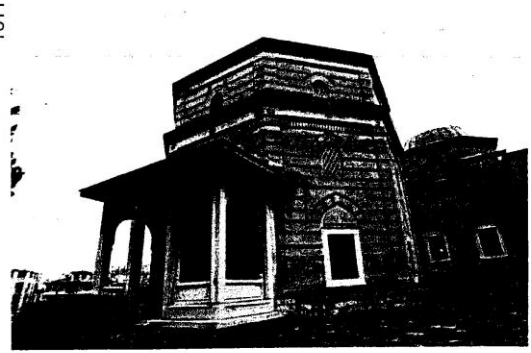
1310

1306 - 1307 - II. Murad Türbesi
1308 - 1309 - Şehzade Mustafa Türbesi
1310 - Çandarlı Kara Halil Paşa Türbesi, İznik
1311 - 1312 - Şehzade Ahmed Türbesi

1311

1312

